

Gudstjeneste

Om gudstjenestelivet i Den Danske Folkekirke

FOLKEKIRKEN

Rapport fra faggruppen vedrørende gudstjenesten

2019

Forord

De første kristne samledes på dagen for opstandelsen, nemlig søndag. De læste, sang, takkede, bad og spiste sammen. Søndag efter søndag, og hverdagene med, har kristne gjort det lige siden. At holde gudstjeneste forbinder os med kristne ud over hele jorden og igennem historien. Måden, vi fejrer gudstjeneste på, kaldes liturgi. Liturgi betyder egentlig en offentlig handling. Folkekirkens gudstjenesteliv er kendetegnet ved offentlighed. I det ligger selvfølgelig, at gudstjenesterne er åbne for alle - alle er velkomne. Men også, at kirken er en del af samfundet. Kirken og dens gudstjenesteliv præger og præges af kulturen. Liturgien er hele tiden i en langsom forandring, der medbringer ord og traditioner fra flere årtusinder og indoptager nye udtryk. Med jævne mellemrum må vi standse op og overveje: Hvordan fejrer vi bedst gudstjeneste? Hvordan skal rammerne for mødet med Guds ord være? Hvordan udtrykkes takken og glæden over skabelse og opstandelse og bøn om tilgivelse og forsoning? Hvordan bidrager vores tid til den levende gudstjenestetradition?

I 2016 nedsatte biskopperne derfor tre faggrupper til at undersøge og beskrive folkekirkens nuværende liturgiske situation og de spørgsmål, den rejser. Faggrupperne, som består af teologer, kirkemusikere og liturgikere, har undersøgt historien, diskuteret betydningen og gjort status på folkekirkens gudstjenesteliv i det nye årtusinde som oplæg til en bred debat om gudstjenestelivets fremtid.

Denne rapport *Gudstjenesten - om gudstjenestelivet i Den danske Folkekirke*, som jeg hermed har glæden af at forelægge, skal ses og læses i sammenhæng med de to øvrige rapporter *Folkekirkens liturgi – mellem frihed og fasthed* (2018), samt *Dåb og nadver*, som udkommer samtidig med denne rapport.

Rapporten er bygget op i kapitler, der hver præsenterer et felt af gudstjenestelivet. Hvert kapitel munder ud i en række spørgsmål, som kræver svar, for at vi kan finde vej i den videre udvikling af liturgien. Rapporten afspejler samtalerne i faggruppen, og den er et debatoplæg og ikke en indstilling. Det betyder, at de enkelte medlemmer af faggruppen ikke nødvendigvis hæfter for alle synspunkter og betoning.

Biskopperne håber, at denne og de øvrige rapporter vil bidrage med et oplysende og fagligt grundlag for den brede debat om fremtidens gudstjenesteliv, som alle er inviteret til at tage del i. Ud over rapporterne og deres lettilgængelige "pixiudgaver" vil der i den kommende tid blive afholdt en række konferencer og debatmøder såvel på landsplan som i stifter og provstier. I efteråret 2020 vil biskopperne samle op på debatten og på den baggrund komme med forslag til ændringer og vejledninger på området.

Det er mit håb, at rapporten vil blive læst og brugt til samtaler og debatter, og at mange efterfølgende vil indsende skriftlig respons, der kan give os et indtryk af holdninger, erfaringer og ønsker. På faggruppens vegne ønsker jeg god fornøjelse og samtale om det væsentlige i folkekirkens gudstjenesteliv.

Biskop og formand for faggruppen

Marianne Christiansen

Det er faggruppens intention og håb, at rapportens spørgsmål og anliggende må blive diskuteret i sogne og provstier og i andre fora, og at både grupper og enkeltpersoner vil indsende et kort resume med de væsentligste overvejelser og ønsker i en mail med emnefelt 'Liturgi' til folkekirkensliturgi@km.dk

Indholdsfortegnelse

Forord	3
1 Indledning	9
1.1 Baggrund	9
1.2 Kommissorium	9
1.3 Faggruppens sammensætning	10
1.4 Arbejdsmetode, proces og rapportens opbygning	10
2 Gudstjenestesyn	12
2.1 At gå til gudstjeneste	12
2.2 Gudstjenestens mening	13
2.3 Gudstjeneste og samfund	14
2.4 Salmesangsgudstjeneste	14
2.5 Gudstjenesteordning	15
2.6 Børn i gudstjenesten	16
2.7 Drøftelse	16
2.8 Spørgsmål til debat	16
3 Gudstjenestens forløb	18
3.1 Ritual og sprog	18
3.2 Den nuværende højmesseordning	19
3.3 Nye vejledninger	23
3.4 Drøftelse	25
3.5 Spørgsmål til debat	25
4 Bibelord og prædiken	26
4.1 Bibelordets liturgiske status og funktion	26
4.2 De to tekstrækker	26
4.3 Det Gamle Testamente og epistlen	27

4.4 Bibelothersættelse	28
4.5 Prædiken	28
4.6 Prædikenen i dag	30
4.7 Drøftelse	31
4.8 Spørgsmål til debat	31
5 Bøn	32
5.1 Ind- og udgangsøn	32
5.2 Kollekt	32
5.3 Kirkebøn	33
5.4 Drøftelse	34
5.5 Spørgsmål til debat	34
6 Salmesang	35
6.1 Salmesangens funktion	35
6.2 Kirkesanger og kor	36
6.3 Nye salmer	36
6.4 Salmesangen idag	37
6.5 Drøftelse	38
6.6 Spørgsmål til debat	38
7 Musik	39
7.1 Musik og liturgi	39
7.2 Musik som ordets ledsager og salmesang	39
7.3 Musikstil	40
7.4 Musik som forkyndelse	41
7.5 Drøftelse	42
7.6 Spørgsmål til debat	42
8 Sakramenterne	43
8.1 Dåb	43
8.2 Nadver	44

8.3 Spørgsmål til debat	44
9 Fællesskab	45
9.1 Den hellige almindelige kirke	45
9.2 Deltagelse	45
9.3 Ansatte og frivillige	46
9.4 Drøftelse	47
9.5 Spørgsmål til debat	47
10 Rummet	48
10.1 Atmosfære	48
10.2 Rummets indretning og akustik	48
10.3 Nye rum i gamle kirker	49
10.4 Andre medier	49
10.5 Drøftelse	51
10.6 Spørgsmål til debat	51
11 Andre gudstjenester	52
11.1 Højmessen og de 'andre gudstjenester'	52
11.2 Motiv og anledning	52
11.3 Dåbsgudstjeneste	53
11.4 Hverdagsgudstjeneste	53
11.5 Lægmandsgudstjeneste	54
11.6 Migrantgudstjenester	55
11.7 Drøftelse	56
11.8 Spørgsmål til debat	56
12 Liturgisk arbejde og dannelse	57
12.1 Liturgi og kirkeret	57
12.2 Liturgisk uddannelse	58
12.3 Nationalt liturgisk center	58

1

Indledning

1.1 Baggrund

Gudstjenestelivet i Den Danske Folkekirke er i forandring. Højmessen - den faste gudstjeneste om søndagen - har en fastlagt liturgi, som bærer på en tradition tilbage til den ældste kirke. Denne tradition fornyer sig løbende. Gudstjenesten tager farve af samfundsudviklingen, de åndelige og kulturelle strømninger, den kristne dannelse og fromhed.

I mange sogne har højmissen en central placering i gudstjenestelivet, andre steder står den svagere. Vores nuværende højmesseordning er fra 1992. Siden da har en mangfoldighed af 'alternative' gudstjenester set dagens lys, lige fra spaghettigudstjenester til jagtgudstjenester. Den ene gudstjeneste om søndagen har fået følgeskab af mange gudstjenester ugen igennem. Hvad betyder det for folkekirken, at gudstjenestelivet differentieres og segmenteres?

Demografien ændrer sig hele tiden. I de 25 år, der er gået siden sidste liturgireform, er vandrigen fra land til by blevet mere markant. Et fænomen og ord som 'udkant' er gledet ind i den almindelige tale. Det skyldes, at mange områder uden for de store og større byer affolkes. Det får indflydelse også i kirken. Sogne lægges sammen, og det betyder, at højmissen nogle gange ligger søndag eftermiddag eller aften, eller at der ikke er højmesse hver søndag. Det får indflydelse på gudstjenestens form og gudstjenestedeltagelsen.

Gudstjenesten er et fællesskab. Sekulariseringen og individualiseringen påvirker mennesket og vores fællesskaber og dermed også synet på gudstjenesten. Men hvordan former vi gudstjenester, hvor det senmoderne menneske oplever mening, frihed og fællesskab? Og hvordan sørger vi for, at gudstjenestens sprog - ritualets formler og Bibelens og salmebogens sprog og tone - understøtter dette.

1.2 Kommissorium

Biskopperne nedsatte i 2016 tre faggrupper til at undersøge gudstjenestelivet i Danmark. Faggrupperne skulle undersøge 1) autorisation og frihed 2) gudstjenesten og 3) sakramenterne. Opgaven for *Faggruppen vedrørende gudstjeneste* er at give en statusrapport om gudstjenesten i dagens folkekirke. Hvordan forvaltes gudstjenesten i forhold til *Ritualbogen*? Hvilke tendenser og pejlemærker viser sig i gudstjenestefejringen - praktisk og strukturelt, liturgisk og teologisk - både hvad angår højmissen og andre gudstjenester?

Rapporten *Gudstjeneste. Om gudstjenestelivet i Den Danske Folkekirke* skal med faglig viden og åbne spørgsmål give lyst til og grundlag for en god og saglig debat om vores gudstjenesteliv. Faggruppens arbejde skal kvalificere, men ikke styre den efterfølgende brede debat.

Efter rapporterne er udkommet, inviteres til åbne konferencer og offentlig debat. Derefter skal biskopperne tage stilling til, hvilke konsekvenser det skal have for det videre liturgiske arbejde.

1.3 Faggruppens sammensætning

Faggruppen vedrørende gudstjenesten er nedsat af bispekollegiet for en 2-årig periode. Medlemmerne er udpeget på grundlag af deres faglige og professionelle viden og erfaring med det felt, som faggruppen skal undersøge og diskutere. Faggruppen vedrørende gudstjenesten har biskop Marianne Christiansen, Haderslev, som formand og sognepræst Jørgen Demant, Kgs. Lyngby, som fagsekretær.

Udvalget består i sin helhed af:

Lektor *Benedicte Hammer Præstholm*, Folkekirkens Uddannelses- og Videnscenter (udtrådt i 2017)

Slotsorganist *Bine Bryndorf*, Frederiksborg Slotskirke

Domorganist *Birgitte Ebert*, Ribe Domkirke

Sognepræst *Jens Ole Christensen*, Fredens-Nazaret Sogn, København

Lektor og stiftskonsulent *Jørgen Kjærgaard*, Vestervig Kirkemusikskole

Lektor *Kjeld Slot Nielsen*, Folkekirkens Uddannelses- og Videnscenter

Valgmenighedspræst *Margrethe Dahlerup Koch*, Holstebro Valgmenighed

Organist *Peter Arendt*, Haslev Kirke

Sognepræst og lærer ved Pastorseminariet *Rasmus Nøjgaard*, Skt. Jakobs Sogn, København

Sognepræst *Tine Illum*, Sdr. Bjert Sogn

Sognepræst *Jørgen Demant* (fagsekretær), Kongens Lyngby Sogn

Biskop *Marianne Christiansen* (formand), Haderslev Stift

1.4 Arbejdsmetode, proces og rapportens opbygning

Arbejdsgruppen har arbejdet i to år - fra januar 2017 til januar 2019 - dels under internatseminarer af 2-3 dages varighed i Løgumkloster og Middelfart, dels ved en række heldagsmøder i Odense Bispegård. Hvert seminar har haft en bestemt tematik, som er blevet belyst ved oplæg enten fra gruppens deltagere eller af eksterne fagfolk (salmesang, læsninger, kirkerummet, små gudstjenester) og af kirkegængere med forskellig erfaringsbaggrund, geografisk og aldersmæssigt. Midt i forløbet præsenterede fagsekretæren gruppen for en foreløbig disposition for nærværende rapport, som delvis har været retningsgivende for resten af arbejdsgruppens arbejde.

Højmissen har været omdrejningspunktet for gruppens arbejde. Alle seminarer har kastet lys over forskellige aspekter af højmissen. I det følgende opregnes seminarer, steder og temaer:

Middelfart (januar 2017): Gudstjeneste og kirkesyn, gudstjenestens historie, gudstjeneste i økumenisk belysning, gudstjenesten set fra kirkebænken, liturgisk grundlagstænkning, kirkemusikken i den protestantiske gudstjeneste, forholdet mellem universalitet og partikularitet i gudstjenesten

Vartov, København (maj 2017): Liturgical liturgy and liturgical language. Ved professorerne Gordon Lathrop og Gail Ramshaw, USA

Løgumkloster (august 2017): Deltagerroller i gudstjenesten, gudstjeneste og dannelse, den tyske gudstjenestereform, gudstjenestens klangrum

Middelfart (november 2017): Salmesanggudstjenesten, kirkens atmosfæriske rum, gudstjenestens dramaturgi, andre medier i gudstjenesten

Løgumkloster (august 2018): Den 'lille' gudstjeneste - lægmandsgudstjenesten - andre gudstjenester - nationalt liturgisk værksted.

Midtvejs pålagde gruppen sig selv at skrive udkast til hvert af de følgende kapitler. Det er disse skriftlige oplæg samt drøftelserne af dem i gruppen, der har dannet grundlag for sekretærens sammenfattende fremlæggelse i form af nærværende rapport.

Gruppen har haft fokus på gudstjenestens status her og nu. Det har betydet, at gudstjenestens historie ikke er beskrevet indgående. Udblikket til det økumeniske kirkeliv, herunder til de andre nordiske kirkers reformer, berøres også kun sporadisk.

Rapporten er delt i 12 kapitler, hvor centrale temaer vedrørende gudstjenesten behandles. Hvert kapitel indledes med en kort manchete, som giver anslaget for kapitlets indhold. Herefter følger en analyserende beskrivelse og en drøftelse med afsluttende spørgsmål. Det er vores håb, at denne tilgang vil give anledning til debat lokalt, og at beskrivelser, analyser og historik danner et fagligt grundlag under denne debat.

Kapitel 8 om sakramenterne er holdt meget kort. Vi henviser til rapporten fra *Faggruppen vedrørende dåb og nadver* og forholder os væsentligst til sakramenternes placering i gudstjenesten.

Eksterne foredragsholdere:

Fhv. rektor Eberhard Harbsmeier: *Forholdet mellem ekklesiologi og gudstjeneste*

Præst Jan Nilsson, Diakonissestiftelsen: *Et økumenisk perspektiv på gudstjenesten*

Per Møller Christensen (Christians Sogn, Fredericia), Marianne Trige Demant (Højst Sogn), Inge Vesterdal (Sdr. Bjert Sogn), Rasmus Gade (Odense Domsogn): *Gudstjenesten set fra kirkebænken*

Professor Bent Flemming Nielsen: *Gudstjenestens historie*

Organist og korleder Mads Bille: *Kirkemusikken i den protestantiske gudstjeneste*

Lektor Kirstine Helboe Johansen: *Hvorfor går vi til gudstjeneste?*

Stipendiat Gunnfrid Øierud, Oslo: *Gudstjenestens deltagerroller*

Organist Peter Weincke: *Status over musikken i kirken*

Professor Alexander Deeg, Leipzig: *Den lutherske kirkes kendetegn. Forholdet mellem ord og sakramente og Gudstjenesten som klangrum*

Kunsthistoriker Line Marschner: *Det atmosfæriske rum*

Dramaturg Anne Middelboe Christensen: *Med Gud i teatret*

Landpræster Charlotte Locht (Grimstrup og Årre, Ribe stift), Inge Røndal (Bryrup og Vinding, Aarhus Stift), Robert Strandgaard (Hjordkær Sogn, Haderslev Stift): *Den 'lille' gudstjeneste*

Rektor Hans Christian Hein, Kirkemusikskolen i Løgumkloster: *Kirkemusikeren i folkekirken*

Lektor Lars Nymark Heilesen, FUV: *Lægmandsgudstjenesten*

Menighedsrådsformand Jørgen Christian Pedersen (Skjern Sogn, Viborg Stift): *Lægmandsgudstjenesten*

2

Gudstjenestesyn

Søndag er der gudstjeneste. Det ved de fleste. Det er en gudstjeneste, der traditionelt har været ens landet over. I disse år øges mangfoldigheden i gudstjenesten, men den ældste kristendoms grundlæggende led og arven fra den lutherske reformation er stadig prægnante kendetegn.

2.1 At gå til gudstjeneste

'Ingen søndag uden først et veldækket morgenbord og så en tur i kirke. Det er opstandelsens dag, og det skal fejres.'

'Min kirkegang begynder, når jeg går over kirkegården - lige dér føler jeg, at jeg sættes ind i den store sammenhæng mellem levende og døde. Det er vigtigt for mig! Og så holder jeg meget af at få noget med hjem fra en relevant prædiken.'

'Gudstjenesten er et helle midt i en fortravlet og til tider hård hverdag. Når jeg går ind i våbenhuset, begynder jeg at sænke skuldrene. Jeg ved, at jeg her i det store kirkerum hører et befriende ord. Det gør en forskel.'

'At gå til gudstjeneste er noget ret nyt for mig. Efter at have haft et meget distanceret forhold til folkekirken og meldt mig ud, fik jeg en personlig tilskyndelse til at vende tilbage. Jeg tog et kursus i kristendom i det lokale sogn, og blev på den måde en del af det gudstjenestelige fællesskab. Jeg er vildt betaget af katedralens skønhed og finder stor fred og orientering for mit liv i ritualerne.'

Sådan fortæller fire kirkegængere, fra hhv. to landsogne, en provinsby og en storby, og peger dermed på nogle af de forskellige motiver for og oplevelser med at gå til gudstjeneste.

Andre har andre motiver: For en del dåbsfølger er gudstjenesten en del af det at markere en vigtig overgang i livet, for de sørgende er det et sted for trøst og eftertanke, og for konfirmanderne en del af deres forberedelse.

Gudstjenestens anliggende er forkyndelsen af den opstandne Kristus og fejring af dåb og nadver. Dette grundlæggende anliggende, som vi deler med kristne kirkesamfund i hele verden, har rødder i den tidligste kirke. Men vægten kan lægges forskellige steder, og spørgsmålet om, hvad kernen i gudstjenesten er, er - både blandt præster, menighedsråd og kirkegængere - til debat: Er det forkyndelsen, en god prædiken? Er gudstjenesten missional? Er det det, at man som kirkegænger 'får noget med hjem'? Er det menighedens fællesskab? Er det det personlige møde med Gud? Eller er det fornemmelsen af andagt - det at føle, at her er noget andet og mere end det daglige på færde?

De fleste folkekirkemedlemmer kan genkende højmessen fra sogn til sogn. Højmessen er betegnelsen for sognets faste søndagsgudstjeneste. Det er den eneste gudstjeneste, som har en fast liturgi, fastlagt i *Ritualbogen* som højmesseordningen. I alle andre gudstjenester er det præsten, der bestemmer liturgien

Som det er nu, skal præst og menighedsråd være enige, hvis der skal ske ændringer i højmessens liturgi. Derfor er der en stor genkendelighed fra sogn til sogn, men udviklingen går i retning af større liturgisk variation. Der er kirker, hvor man foretrækker en traditionel stil, og som nøje følger gudstjenesteordningen. Der er gudstjenester, hvor der lægges vægt på nyere musik og synges mange nye salmer. Der er gudstjenester, hvor menighedens religiøse erfaringer bliver spejlet tydeligt i gudstjenesten, så kirkegængerne kan mærke, at der 'tales til dem'. Der er den mere karismatiske gudstjeneste, hvor sprog og liturgi er friere og taler mere til følelserne. Og endelig er der gudstjenester, hvor deltagelse vægtes højt, og lægfolk i forskellig grad inddrages i forberedelse og fejring af gudstjeneste.

2.2 Gudstjenestens mening

Arbejdet med gudstjenestens liturgi må forholde sig til mange spørgsmål: Hvad er meningen med at holde gudstjeneste? Opleves gudstjenesten som relevant for mennesker i sognet? Hvordan forholder liturgien sig til vores evangelisk-lutherske tradition? Formår gudstjenesten at skabe et rummeligt fællesskab, der inkluderer alle aldersgrupper? Hvordan påvirker det multikulturelle samfund vores gudstjeneste? Og er der forskel på, hvad der kirkeligt set er brug for fra sogn til sogn? Det kan være gavnligt at begynde med at overveje, hvordan meningen med gudstjenesten kan beskrives ud fra et evangelisk-luthersk grundlag:

Gudstjeneste er gave-givning. Gudstjenestens dybeste grund er, at mennesker kommer sammen for at lovprise og takke for, at Gud har vist sin kærlighed til mennesket igennem sin søn Jesus Kristus. Det er en gave, Gud giver, og menigheden svarer igen på denne gavegivning. Som et led i ethvert gudstjenestearbejde må man derfor spørge, om gudstjenestens tilrettelæggelse (gestaltning) i ord og musik, tegn og handlinger giver menigheden fornemmelse for, at i dette rum og ved denne gudstjeneste deles der gaver ud - højtideligt, frimodigt, festligt og glædeligt.

Gudstjeneste er videregivelse. Gudstjenesten holder den evangeliske grundfortælling levende. Ja, gudstjeneste er indøvelse i den. Her gives fortællingen videre. Det er afgørende, for det er den grundfortælling, som sætter både det enkelte menneske og samfundet på sporet af Gud. Gudstjenesten lader Kristus komme til orde. Vi tager ordet til os og giver det videre. Gudstjenestefejring om søndagen markerer, at vi henter livsmod og mening i fortællinger, der fortælles igen og igen, i salmesang og i virksomme handlinger som dåb og nadver. At sørge for de bedste forudsætninger for at fortællingen kan høres og modtages af hele menigheden, er en vigtig del af ethvert gudstjenestearbejde.

Gudstjeneste er relation. Kristne har altid samlet sig. Vi er blevet fanget ind af det samme budskab, og vi lever i lyset af det. Vi har lyst til at høre og udforske det, dele det og takke for det. Kristendom er noget vi deler. Derfor holder vi en komsammen hver uge, hvor vi igen får det at vide: at vi er elskede og frie mennesker, bundet til Gud og hinanden i kærlighed. Denne komsammen er både et møde med hinanden, et fællesskab i sangen, i rummet og ved nadverbordet - og samtidig et møde med Gud. Det er afgørende, at hver enkelt oplever den relation. Gudstjeneste er ikke bare noget, der bliver sagt. Det er noget, der modtages, så hver og en kan mærke, være i og næres af relationen til Gud.

Gudstjeneste er skikkelse. I gudstjenesten får evangeliet krop. Evangeliet får en skikkelse i tid og i rum, lyd, lys og bevægelse og sansning. Det betyder, at vi som kirke må forholde os kreativt, fantasifuldt og kritisk til de - digitale og analoge - medier, hvorigennem evangeliet forkyndes og formidles. Gudstjeneste er

iscenesættelse af evangeliet, og genre og stil har betydning for forkyndelsen. I denne iscenesættelse har kirken aldrig været upåvirket af den omgivende kulturs æstetiske idealer. I ethvert gudstjenestearbejde må man arbejde med æstetisk udtryk, genre, stemning og stil og forholde sig til, hvordan man taler til sin tid uden at falde på knæ for den.

2.3 Gudstjeneste og samfund

'Gud - Fader, Søn og Helligånd - du som er i himlen og på jorden'. Sådan begynder en af gudstjenestens indledende bønner. Det er en bekendelse til den treenige Gud, der er Gud for hele virkeligheden. Gud i himlen og på jorden, i kirken og i verden. Hver gudstjeneste kan siges at være en dramatisering af denne bekendelse. Gudstjenestens drama handler ikke kun om, hvad der sker i kirken, men er i høj grad også en bestemmelse af virkeligheden uden for kirkerummet. Menigheden er ikke afsondret fra verden - menigheden sendes altid tilbage i verden. Og den Gud, man møder i gudstjenesten, er også at finde i den almindelige hverdag. Gudstjenesten har efterklang i samfundet, i hverdagen. I gudstjenesten bliver menigheden mindet om Guds historie med sin skabning. Og den historie tager menigheden med ud i verden som horisont og perspektiv. Ja, det er et sigte med gudstjenesten, at vi får mod og vilje til at gøre gavn i verden. Lovprisningen og bekendelsen i gudstjenesten er en forkyndelse af, hvordan både kirken og verden *burde* være. Gudstjeneste fejrer vi i grunden for verdens skyld. For nyskabelsen af verden og os i den. Navnlig i et protestantisk samfund er det vigtigt ikke at miste gudstjenestens offentlige stemme i hverdag og samfund.

2.4 Salmesangsgudstjeneste

Gudstjenesten i Den Danske Folkekirke betegnes ofte som en salmesangsgudstjeneste. Gennem sangen fortolker menigheden evangeliet, i salmerne får bønnen vinger, og både tekst og musik fordyber, reflekterer og forstørrer de forskellige elementer i gudstjenesten. De mange salmer strukturerer gudstjenesten, og de syngende drages med ind i gudstjenestens forløb.

Valget af salmer påvirker både atmosfæren og forkyndelsen i gudstjenesten. Højmessens liturgiske struktur ligger fast, men salmevalget er frit. Denne spænding giver hver gudstjeneste dynamik.

Luther opfattede gudstjenesten som en samtale mellem Gud og mennesker, og han mente, at salmesangen var den bedste måde at føre denne samtale på. I salmesangen udtrykker menigheden både følelser og tanker. Salmer er både lovsang og klagesang, bekendelse og bøn, undervisning og oplysning. De er dermed vigtige som sproglige og mentale værktøjer for menighedens tilegnelse og fastholdelse af troen. Tro synges ind. Endvidere har sangen den vigtige funktion, at den skaber menighed. Gennem det musikalske og poetiske univers styrkes ikke bare den enkeltes individuelle følelses- og tankeliv, men fællesskabets retning og horisont bliver aftegnet. Fællessangen giver erfaringen af et fællesskab i gudstjenesten. Menigheden er et syngende fællesskab. Salmesang er menighedens åndedræt i gudstjenesten. Derfor er det afgørende, at traditionen for fællessang og salmesang holdes ved lige og styrkes. Det er vigtigt, at salmens tekster og melodier er tilgængelige for alle og også i dag giver poetisk og musikalsk sprog til vores erfaringer og gudsforhold.

2.5 Gudstjenesteordning

Gudstjenesten er et virkeligt møde med Gud. Mødet er ikke tilfældigt eller umiddelbart, men iscenesat. Iscenesættelsen er et mønster af ord, musik, sang, tegn, symboler, handlinger - også kaldet gudstjenestens liturgi. Dette mønster, der åbner for mødet, gentages søndag efter søndag med elementer tilbage til de første kristne menigheder.

Med reformationens bearbejdelse af den romersk-katolske messe bliver grundmønstret lagt for den gudstjeneste, vi kender i dag. Reformationen afspejler sig ikke mindst i *Kirkeordinansen* (1537/39). I overensstemmelse med reformationens vægtlægning på forkyndelsen får prædikenen en fremtrædende plads i dansk gudstjenesteliv. Fra reformationen og frem har Danmark haft en konservativ tilgang til revisioner af gudstjenesten. Vi har fra *Kirkeritualet* (1685) til højmessereformen i 1912 stort set holdt os til grundtrækkene i Luthers *Deutsche Messe* (1526).

I 1912 skete der et nybrud med baggrund i den såkaldte 'liturgiske bevægelse', der prægede især de europæiske kirkesamfund. Her søgte man i retning af det, man dengang anså for at være en oldkirkelig gudstjenesteform. I Danmark kom dette stærkest til udtryk i nadverritualet, hvor gamle led som *Sursum corda* (Opløft jeres hjerter til Herre...), *Sanctus* og *Benedictus* (Hellig, hellig... og Velsignet være han, som kommer), blev genindført¹. Nadverritualet var dog indtil 1992 ikke en integreret del af højmassen, og det var almindeligt at holde gudstjeneste uden altergang - såkaldt prædikengudstjeneste. Prædikengudstjenesten har været udbredt fra *Kirkeritualet* (1685) og helt frem til slutningen af det 20. årh. Det var almindeligt kun at gå til alters en eller to gange om året, ligesom det var skik, at ingen børn deltog i nadveren før efter konfirmationen. Men skik og brug ændrer sig. Også opfattelsen af nadveren. Det kom til udtryk, da der i 1992 kom en ny gudstjenesteordning. Her blev nadveren en fast integreret del af højmassen. Fra at være forbeholdt den enkelte, der alvorligt har forberedt sin altergang, eventuelt gennem skriftemål, betones det nu, at nadveren er hele menighedens fælles måltid.

Højmesseordningen fra 1992, der stadig er gældende, blev til på baggrund af et liturgisk arbejde påbegyndt i 1970. 1992-ordningen er en revision af højmassens form, der udover at integrere nadveren som en fast del af højmassen blandt andet også indførte læsninger fra Det Gamle Testamente. Ordningen blev indført samtidig med en ny autoriseret oversættelse af Bibelen. Det medførte en ny alterbog med gudstjenestens bibellæsninger i den nye oversættelse og en ny ritualbog med de nyoversatte bibelske passager i liturgien.

I Bibelen bliver mennesket både mødt med opfordringen 'hør dette' og 'gør dette'. Det kommer til udtryk i gudstjenestens tætte forbindelse mellem ord og handling. Begge ytringer indebærer, at noget nyt bliver til i menneskers virkelighed - på det eksistentielle, sociale og på det samfundsmæssige plan. Både ord og handling har forvandlende (= sakramental) kraft. Den nuværende gudstjenesteordning er blandt andet kendetegnet ved en vekselvirkning mellem ord og handling. Gennem gudstjenestens historie har der været tendenser til at fremhæve og betone prædiken og sakramente (dåb og nadver) hver for sig og dermed adskille dem. Det 20. århundredes teologi og kirkeliv har, gennem både den økumeniske (= fælleskirkelige) bevægelse og den liturgiske teologi, belært os om vigtigheden af at holde ord og handling sammen. Ikke adskille, men forene forkyndelsen og sakramenterne. Der er accentforskel i deres udtryksform, men det kristenliv, de skal styrke, er for både krop og sjæl.

2.6 Børn i gudstjenesten

Som et nyt afsnit i *Ritualbogen* (1992) kom 'Børnegudstjeneste på højmessens plads'. Denne særskilte og meget fleksible liturgi for børnegudstjenesten understregede, at børnene skulle være en del af gudstjenestelivet, også søndagens gudstjeneste. Liturgien har siden været brugt til utallige børne- og familiegudstjenester. Den har desuden fået afsmittende effekt i gudstjenestelivet bredt forstået, og der har siden 1992 været et øget fokus på arrangementer og gudstjenester for børn i kirken. Flere steder har man etableret en fast tradition for en månedlig børnegudstjeneste på højmessens plads. Andre steder gør man et stort arbejde for at inkludere børnene i søndagens hovedgudstjeneste. Her skal blot nævnes nogle tiltag:

1. *Børnenes 5 minutter* (børneprædiken i højmassen)
2. *Søndagsskole* (børnene inviteres under prædikenen til at deltage i særlige børneaktiviteter i tilstødende lokaler)
3. *Legehjørne* (et særligt hjørne af kirkerummet, hvor børn kan lege under prædikenen)
4. *Rygsækken* (maleting og læsestof som udleveres til børnefamilier i kirken)
5. *Børn som frivillige* (børn - ofte minikonfirmander eller konfirmander - der hjælper til med lystænding, uddeling af salmebøger, ophældning af dåbsvandet eller andet)

2.7 Drøftelse

I gudstjenestens mønster af tegn og ord finder mødet mellem Gud og menneske sted. Vi hører om den opstandne Kristus, spiser med ham og døber i Faderens, Sønnens og Helligåndens navn. Vi lytter, synger, beder i en særlig koreografi. Det er som et drama på liv og død. Et drama, der har til formål at fortælle om den treenige Gud, fejre opstandelsen og lade os vide, at nye begyndelser altid er mulige. Det skal trøste og give mod og håb i hverdagen. Alle elementerne i gudstjenesten skal bevæge os og give os et nyt perspektiv, der ikke kan undgå at have betydning for, hvordan vi lever vores liv. Men vi bevæges af forskelligt, og det bærer gudstjenestelivet præg af. Diversiteten i gudstjenestelivet - også specifikt i højmassen - øges i disse år, måske fordi individualiseringen og kompleksiteten øges. Det er ønskeligt at fastholde søndagsgudstjenesten og en vis fælles liturgisk ordning for den. Men hvordan skaber man de bedste rammer for et autentisk og bevægende møde for så mange som muligt? Det kræver viden og samtale, og ét er sikkert: Hvis man skal ændre gudstjenestens form, må man tage stilling til, hvilket gudstjenesteideal man analyserer og vurderer gudstjenesten efter.

2.8 Spørgsmål til debat

Hvorfor kommer du / hvorfor kommer du ikke til gudstjeneste?

Er der en del af gudstjenesten, du holder særligt af?

Hvad er formålet med en gudstjeneste? Og hvordan opnås det?

Har du / hvornår har du en oplevelse af, at Gud taler og handler med os i gudstjenesten?

Hvad skal der til, for at noget kan kaldes en gudstjeneste?

Hvad ville der ske, hvis der ikke blev holdt gudstjeneste i vores samfund?

Skal der gøres mere for at inddrage børnene i menighedens hovedgudstjeneste? Hvorfor / hvorfor ikke?

3

Gudstjenestens forløb

Formålet med gudstjenesten er at iscenesætte et møde mellem Gud og menneske. For bedst at opnå det, bruger gudstjenesten forskellige sprog, der taler til både fantasi, følelse og intellekt. Liturgien samler disse sprog. Liturgien indeholder en blanding af faste og variable led, og den leder menigheden igennem gudstjenesten. Den nuværende højmesseordning har fire dele: Indledning, Ordet, Nadver, Afslutning.

3.1 Ritual og sprog

En gudstjeneste er noget særligt. I gudstjenesten modtager en gruppe mennesker i fællesskab et budskab, som de ikke kan sige sig selv. De finder i sangen sammen i et fælles åndedræt og går i fællesskab ind i ritualer, der giver en dyb mening, som ikke kan forklares rationelt. Gudstjenesten foregår i et anderledes rum. Der er særlige handlinger og en særlig koreografi. Der er et særegent indhold af tekst, sang og bøn. Alt dette har det særlige formål at **skabe et mødested mellem Gud og mennesker** med det håb, at mennesket tilgives og bliver styrket i troen.

Når man mødes, kommunikerer man. Og den særlige kommunikation, der er i gudstjenesten, kaldes liturgi. Liturgien benytter sig af en række forskellige sprog, der appellerer til både følelse, fantasi og forståelse. Der er det sprog, der benyttes i ritualerne. Det er et sprog, der kan sammenlignes med det poetiske sprog. Der er det bibelske sprog, hvor man møder verden for 2-3000 år siden - det i sig selv kalder på fantasi og indlevelse. Der er også bønnens sprog, hvor de menneskelige følelser og tanker får udtryk. Der er prædikenssproget, hvor præsten med et nutidigt, personligt og retorisk sprog udlægger dagens evangelium. Der er musikken, som sætter en fælles stemning og rytme og bevæger følelserne. Og selvfølgelig salmesproget med dets poesi i sprog og tone - for bare at nævne de væsentligste sprog i gudstjenesten.

Derudover kan man også se gudstjenestens handlinger som en slags sprog: vi går, sidder, hilser, knæler, synger, rejser os, folder hænderne, vaskes, lytter, spiser. Denne rituelle adfærd er også en slags sprog, der - bevidst og ubevidst - aflejrer betydninger i krop og sjæl.

Gudstjenestens mange sprog kan virke fremmedartede. Og kommer man for første gang, er der meget, der er svært at forstå. Men som med alle sprog forstår man mere og dybere med øvelse. Man bliver tryggere og forstår mere jo flere gange, man har været til højmesse. Mange oplever med tiden en stor tryghed i højmessens gentagende 'anderledeshed'. For andre åbner det sig ikke. De bliver ramt af det fremmedartede og kan ikke afkode kommunikationen. Og en vis forståelse, tryghed eller nysgerrighed er nødvendig, for rituallets fastlagte handlinger kalder på en overgivelse. Man skal slippe sig selv og gå ind i gudstjenestens rituelle rum. Og det kræver, at man ikke er stået helt af. Hvordan man så forstår ritualerne, er frit og forskelligt. Som i andre ritualiserede forløb (foreningsliv, skoleklasse, vennelag), så tydes ritualerne forskelligt af de deltagende. Fortolkningen af, hvad sker i rituallet, ligger ikke fast, men er åben. Nogle

præster mener, at det er nødvendigt med forklaringer af ritualer, andre finder forklaringen utidig. Gudstjenesten rummer en spænding mellem de sprog, der er umiddelbart forståelige, og dem, man skal lære.

3.2 Den nuværende højmesseordning

Forløbet i vores højmesse, liturgien, er kendetegnet ved en spænding mellem det faste og det variable. Det faste er de traditionelle led, som er givet videre, generation efter generation. Det variable er særligt valget af musik og salmer. Den teologiske tanke bag denne dynamiske spænding mellem gudstjenestens fastlagte led og salmevalgets variationer er at give menigheden fornemmelse for en gudstjenestelig 'handling' eller 'begivenhed': At Gud taler til menigheden og vil noget med den. Det er ikke en automat. Det er et levende møde og altid nyt.

Denne spænding mellem faste og variable led udspiller sig i alle højmessens fire hoveddele: **Indledning - Ordet - Nadver - Afslutning.**

I INDLEDNING

Indledningen til gudstjenesten har karakter af samling. Denne første del af gudstjenesten har følgende led:

Klokkeringning

Indgangsmusik

Indgangsbøn

Indgangssalme

Hilsen og svar (og evt. litani)

Indledningskollekt

Indledningen begynder allerede med **klokkeringningen**. Klokkerne kalder menigheden sammen, så de kan høre Guds ord. Ringningen afsluttes med tre gange tre slag, som kaldes bedeslag.

Indgangsmusikken slår søndagens tema og stemning an og akkompagnerer undertiden dåbsfølget ind i kirken.

Indgangsbønnen er menighedens indledende bøn. Den bedes oftest af kordegnen/kirkesangeren, men flere steder markeres bønnen som menighedens ved, at et medlem af menigheden træder frem og beder bønnen.

Indgangssalmen slår i lighed med indgangsmusikken tema og stemning an. Ofte vil det være en morgensalme eller en lovsang evt. også med en reference til årstid eller tidspunkt på kirkeåret.

En del af gudstjenestens dynamik ligger i dialogen mellem præst og menighed. Indledningens **hilsen** fra præsten: 'Herren være med jer!' og menighedens **sva**r 'Og Herren være med dig!' eller 'Og med din Ånd!', tydeliggør denne dialog. Hilsen og svar gentages i gudstjenestens afslutningsdel inden den aronitiske velsignelse.

I nogle kirker udvides indledningen til gudstjenesten med et *Kyrie og Gloria*, en anrøbeelse og lovsang til den treenige Gud. Det er vekselbønner, der har rødder i oldkirkelige liturgier, og som vi har til fælles med andre kristne kirker i verden. Gloria kan udelades i fastetiden. Dermed kan det bruges til at markere gudstjenestens placering i kirkeåret. Det samme gør salmevalget.

Kollekt betyder samling. Det er en bøn, hvori præst og menighed samler sig om henvendelsen til Gud i bøn, anrøbeelse og bekendelse. Kollekten bedes af præsten og er det stemningsmæssige og tematiske anslag for dagens gudstjeneste.

II ORDET

Anden del af gudstjenesten kaldes Ordet. Denne del er centreret om de bibelske læsninger, trosbekendelsen og prædikenen.

Denne del består af:

Læsning fra Det Gamle Testamente

Salme mellem læsningerne

Epistel eller Lektie fra Det Nye Testamente

Trosbekendelse

Salme før prædikenen

Evangelielæsning

Prædiken

Kirkebøn

Meddelelser

Apostolsk velsignelse

Salme efter prædikenen

Overgangen fra første til anden del af gudstjenesten er overgangen fra samling til oplysning. Menigheden er nu samlet og klar til at modtage evangeliet. Gennem bibelordet lader Gud høre fra sig, menigheden svarer med trosbekendelse, og i prædikenen deler præsten med menigheden, hvad evangeliet forkynder.

Der er tre **læsninger** fra Bibelen i den nuværende højmesseordning (når der er dåb, kan en læsning udelades, dog ikke prædiketeksten, ligesom præst og menighedsråd kan vælge som fast ordning kun at have to læsninger): Én læsning fra Det Gamle Testamente og to fra Det Nye Testamente. Den gammeltestamentlige læsning blev tilføjet i 1992. Før 1992 læstes en epistel (= nyttestamentligt brev) og to evangelietekster, og der var kun gammeltestamentlige læsninger omkring advent, jul og påske. Forud for 92-ordningen var gået en heftig debat om, hvorvidt det liturgisk, teologisk og kirkeligt var forsvarligt at indføre en gammeltestamentlig læsning. Debatten gik både på læsningernes placering i liturgien og på det betimelige i at lade Det Gamle Testamente være så rigt repræsenteret i liturgien. Hvad angår det sidste henvises her til kap. 4. I dette kapitel, hvor det handler om gudstjenestens forløb, skal kun placeringen af læsningen diskuteres.

Før 1992-ordningen havde man i nogle kirker afprøvet en højmesse med et andet læsningsforløb (*Forslag til Alterbog* (1985 - 'Den lilla Betænkning')²). Tanken i dette forslag var, at gudstjenesten i sin liturgi skulle fortælle den bibelske historie om frelse. Første del af gudstjenesten skulle repræsentere **begyndelsen** med skabelsen, syndefaldet, loven og forjættelsen (læsning fra Det Gamle Testamente). Dernæst skulle man høre det afgørende forandrende, **Jesus**, der fødes, lever, dør og opstår (læsning fra evangelierne). Gudstjenestens sidste læsning skulle ligge efter nadveren og pege på **livet som kristen** (læsning fra Det Nye Testaments breve). Til sidst i gudstjenesten skulle velsignelsen åbne perspektivet mod gudsrigets nåde, lys og fred. Forslaget omtalte så gudstjenesten som et 'frelshistorisk drama'.³

Forslaget fra 1985 blev imidlertid ikke realiseret, selvom nogle menigheder fik lov til at videreføre denne prøveordning. I stedet valgte liturgikommisionen at lægge alle tre bibelske læsninger i gudstjenestens anden del, Ordet. Hvorvidt der med det valg sker en ophobning af tekstlæsning i anden del af gudstjenesten, har siden 1992 været diskuteret. Konsekvensen af at opgive en mere jævn fordeling af tekstlæsninger i liturgien (som 1985-forslaget lagde op til), kan være, at man får en stor ophobning af tekster i den første del af gudstjenesten; at ordet får status af sin egen ikke integrerede 'blok' i gudstjenesten. Og derved bliver læsningernes primære funktion at levere materiale til prædikenen⁴.

Trosbekendelsen ligger normalt efter anden læsning. Almindeligvis bruges den apostolske bekendelse, alternativt og i langt mindre grad den nikænske bekendelse. Visse steder helt op til 1912 benyttedes Luthers bearbejdelse af den nikænske trosbekendelse - salmen *Vi tro, vi alle tro på Gud* (DDS 437). 1992-ordningen åbner ikke mulighed for at bruge trosbekendelsessalmer som erstatning for den apostolske eller nikænske trosbekendelse. Både den apostolske og den nikænske bekendelse har i dansk gudstjenestepraksis flere fremførelsesformer. Bekendelsesleddet kan messes eller fremsiges af præsten alene, eventuelt med efterfølgende menighedssungne salmevers. Det kan fremsiges i talekor eller synges af hele menigheden. Melodivalget er frit, men i praksis bruges melodien fra Den danske Koralbog med små variationer.

Fra prædikestolen følger efter salmen før prædikenen **evangelielæsningen og prædikenen**. Det liturgiske forløb med dets fastlagte ord, formler og læsninger afløses dermed af den mere frie tale.

I forlængelse af prædikenen følger de fleste steder **kirkebønnen**, der er en forbøn for kirken og verden. Kirkebønnen peger også mod den pengeindsamling, der markerer menighedens ansvar i verden. Indsamlingen foregår i indsamlingsbøsser ved udgangen, eller nogle steder ved en indsamling under salmen efter prædikenen. Man kan også bede kirkebønnen fra alteret efter næste salme. Efter kirkebønnen (eller prædikenen) gives meddelelser og bekendtgørelser. Nogle steder gøres forsøg med at placere meddelelserne enten i begyndelsen eller slutningen af gudstjenesten.

Fra prædikestolen slutes med **den apostolske velsignelse**. At der lyses en velsignelse efter prædikenen er en rest fra dengang, man forlod gudstjenesten efter prædikenen, hvis man ikke ville til alters. For at denne del af menigheden også skulle gå med en velsignelse, lød oprindeligt den aronitiske velsignelse, men fra 1897 blev det også muligt at bruge den apostolske fra prædikestolen.

Salmerne i denne del af gudstjenesten kan være helligåndssalmer og salmer, der reflekterer indholdet i bibelteksterne eller prædikenens tema og indhold.

III NADVER

Tredje del af højmassen er nadver. Nadverdelen har følgende forløb:

Nadverindledning

Fadervor

Indstiftelsesord

Uddeling/Måltid

Bortsendelse

Salme

Ord og sakramente udgør en enhed i gudstjenesten. Ordene fortolker handlingen, handlingen fortolker ordene. Med højmesseordningen fra 1992 blev nadveren igen en fast, integreret del af højmessens. Det havde den ikke været siden 1685.

*For yderligere redegørelse og diskussion af nadveren henvises til kap. 8 i denne rapport og især til rapporten *Dåb og nadver*.*

IV AFSLUTNING

Gudstjenestens sidste del kaldes **Afslutning**. Den har følgende led:

Slutningskollekt

Den aronitiske velsignelse

Udgangssalme

Udgangsbøn

Udgangsmusik

Ethvert møde har en begyndelse og en afslutning - også gudstjenesten. Det er i det mindste den vestlige gudstjenesteopfattelse (den byzantinsk-ortodokse kirke ser det anderledes; dér er gudstjenesten evig og uden ophør, og menigheden går ind og ud af den). Uanset hvad, så har liturgien den begyndelse, at menigheden forsamlers sig, forberedes, og mødes med Gud i ord og handling. Som afslutning på mødet mellem Gud og menneske vendes blikket udad, og menigheden sendes hjem til hverdagens tjeneste, ud til livet i verden.

Gudstjenestens fjerde og sidste del begynder med en bøn - den såkaldte **slutningskollekt**. Som de andre bønner i gudstjenesten bedes også den på alles vegne og indledes derfor med opfordringen 'Lad os alle bede!' I bønnen takkes for det, der var essensen af gudstjenesten: Hvordan vi har mødt Gud i ord og sakramenter. Og der bedes om, at den livskraft, vi har fået af Gud, vil forplante sig til vores liv med hinanden.

Dernæst følger **den aronitiske velsignelse**. Velsignelsen er løfterige ord hentet fra 4. Mosebog (kap. 6,24-26). Ordene kan understøttes af præstens velsignelsesgestus og afsluttes med korstegnelse. Den aronitiske velsignelse blev indført som gudstjenestens liturgiske slutreplik med Luthers *Deutsche Messe* (1526). Med denne velsignelse fik gudstjenesten et tredje højdepunkt ved siden af ordets forkyndelse og nadveren. Velsignelsen lyses forskelsløst over alle tilstedeværende - også dem, der ikke har deltaget i nadveren. Alle rejser sig, og stående bliver modtagelsen af disse ord en handling, der omfatter alle i kirken.

Efter velsignelsen følger **udgangssalme, udgangsbøn og udgangsmusik**. Med denne afslutning spejler begyndelse og afslutning af gudstjenesten formmæssigt hinanden, hvilket er med til at give den et helhedsudtryk. Imidlertid vil nogen mene, at afslutningen ligesom indledningen kunne være kortere. Man kunne f.eks. reducere i bønnerne, hvilket ville være med til at markere velsignelsen som sendelsens højde-

og slutpunkt.

3.3 Nye vejledninger

Liturgihistorisk har gudstjenesten bevæget sig mellem de to tyngdepunkter - prædiken og nadver. Nogle menigheder har betonet den mundtlige forkyndelse, andre nadverens tegn og handling. 1992-ordningen tilstræbte en balance mellem de to tyngdepunkter inden for samme gudstjenstlige ramme - højmessens.

Prædikengudstjenesten, det vil sige søndagsgudstjenesten uden nadver, har tidligere stået stærkt i folkekirken. Den har rødder til 1600-tallets ortodoksi og enevældens præg på gudstjenesten. Her blev gudstjenesten i højere grad en ordets tjeneste. 1992-ordningen vendte tilbage til en tradition med ord og sakramente som lige vigtige elementer i gudstjenesten, men det udelukker ikke, at traditionen med en selvstændig 'ordets tjeneste' kan fortsættes som en gyldig gudstjenesteform.

1992-ordningen giver fortsat mulighed for at holde en prædikengudstjeneste. 1992-ordningen har også andre valgmuligheder, men man skal kigge lidt efter dem. De fremgår af brugen af ordene *kan* og *eller* i selve ritualet for højmessens og kommentarerne i tilknytning hertil. De er så at sige fodnoter til den foreskrevne ordning. I stedet for at 'skjule' de faktiske valgmuligheder i den nuværende ordning kunne det være gavnligt at tydeliggøre, at der faktisk er flere muligheder for gudstjenesteforløb. Der er således indbygget en balancegang mellem fasthed og frihed. Rapporten fra *Faggruppen om autorisation og frihed* dokumenterer, at friheden inden for de autoriserede rammer benyttes rundt om i menighederne, og at der ansøges om en række dispensationer i de enkelte stifter. Det er også kendt, at der undertiden er variationer, der ikke er ansøgt om, ligesom der er forskel på, hvad biskopperne bevilger af dispensationer.⁵ Fuldt udformede vejledende ordninger for gudstjenester med få fremmødte og for den tidlige morgengudstjeneste (fromesse) og sene eftermiddags- eller aftentjeneste (aftensang) kunne ikke bare understøtte friheden for den enkelte menighed, men også styrke forskellige søndagsgudstjenesters egenart. I *Ritualbogen* opfattes den afkortede højmesse netop som forkortet og dermed som en reduceret gudstjeneste. Til videre overvejelse er her skitseret, hvorledes tre vejledende liturgier, alle mulige inden for den nuværende autoriserede højmesseordning, kan se ud.

1

Højmesse med tre læsninger og nadver

Præludium
Indgangsbøn
Indgangssalme
Hilsen og indgangskollekt
Læsning - fra Det Gamle Testamente
Salme mellem læsningerne
Læsning - Epistel/lektie fra Det Nye Testamente
Trosbekendelse
Salme før prædiken
Evangelielæsning og prædiken
Salme efter prædiken
Nadver
Slutningskollekt

Den aronitiske velsignelse
Udgangssalme
Udgangsbøn
Postludium

2

Højmesse med to læsninger uden nadver

Præludium
Indgangssalme
Hilsen og indgangskollekt
Læsning - Epistel/lektie (Fra Det Gamle eller Det Nye Testamente)
Trosbekendelse
Salme før prædikenen
Evangelielæsning og prædiken
Salme efter prædikenen
Fadervor
Den aronitiske velsignelse
Udgangssalme
Postludium

3

Kortere højmesse med nadver

Præludium
Hilsen
Indgangssalme
Kollekt
Læsning - Epistel/lektie (Fra Det gamle eller og Det Nye Testamente) Trosbekendelse
Salme før prædikenen
Evangelielæsning og prædiken
Salme efter prædikenen
Nadver
Den aronitiske velsignelse
Udgangssalme
Postludium

3.4 Drøftelse

Ethvert 'forløb' foregår i tid. Sådan også med en gudstjeneste. Når vi er i tiden uden at bemærke den, kan man sige, at vi er i et flow. Gudstjenesten er et forløb med stigninger og fald, og når forholdet mellem disse er godt, skabes flow. Det er værd at tilstræbe. Der er mange forhold i spil: læsningerne og salmernes længde og tempo, pauser og overgange i gudstjenesten, gentagelser og et dynamisk forhold mellem ord og tegn gennem gudstjenesten, prædikenens længde, dynamik, stemmeføring og indhold, brugen af de forskellige 'gudstjenestesprog' og gentagelser af f.eks. bønner eller trosbekendelse. Det kræver liturgisk omtanke at forberede gudstjenesten, så den får et godt flow. Her må man stille sig nogle spørgsmål: Er der for mange ord i gudstjenesten? Er der en god vekslen mellem ord og handlinger? Er der unødvendige gentagelser? For mange salmer eller strofer? Mangler der noget? Hvordan ændrer man tempo, hvordan udnytter man de forskellige sprogs styrker? Hvad gør vi, hvis menighedsvar ikke fungerer? Hvordan opleves nadver af dem, der ikke deltager? Alle disse spørgsmål og flere til skal bidrage til at tilrettelægge en gudstjeneste med et godt flow, et forløb i tid, der giver mening hele vejen.

3.5 Spørgsmål til debat

Hvis gudstjenesten er et drama - hvilke højdepunkter synes du da, der er?

Er der noget i gudstjenesten, du godt kunne undvære? Og er der noget, du mangler?

Er menighedsvar vigtige? Hvis ja, hvad skal menigheden da svare på - og på hvilken måde?

Hvordan synes du, bibellæsningerne fungerer i gudstjenestens helhed? Hvordan tager du bedst ordene til dig?

Hvad kan du lide ved gudstjenestens forskellige sprog - og hvad kan du ikke lide?

Er det vigtigt, at gudstjenestens liturgi er ens hver søndag?

4

Bibelord og prædiken

Troen kommer af det, der høres. Som Jesus rejste sig op i synagogen, læste ordet og udlagde det (Luk. 4), sådan er vi som kristen kirke forpligtede på, at ordet lyder og tolkes for samtiden. Uden ord, ingen kirke.

4.1 Bibelordets liturgiske status og funktion

I protestantisk tradition har vi lagt vægt på, at Bibelens ord altid bliver fulgt af en udlægning. I den jødiske synagoge, i den katolske og ortodokse kirkes gudstjeneste, og også i vores nordiske søsterkirker findes en udbredt tradition for at omgærde Bibelen med en egen respekt, f.eks. ved at den bæres ind i procession og ved, at der læses op fra den ved en pult. Det forekommer sjældent i den danske evangelisk-lutherske gudstjeneste, hvor man i højere grad lægger vægt på det hørte end på det set. Det kan opfattes som en nedtoning af bibelordets betydning i sig selv - det, der rummes i benævnelser som 'Den hellige Skrift' eller 'Guds Ord' - altså den bibelske teksts særlige status i gudstjenesten. Denne status understreges dog af *Ritualbogens* anvisning om, at der skal være en bibel på hver kirkes alter.

Ud over Bibelen ligger også *Alterbogen* på alteret. I den finder man blandt andet kirkeårets udvalg af bibeltekster. Det gør det nemt at finde de relevante læsninger, og bogens kvalitet og status gør, at det visuelt er tydeligt, at det er tekster af vægt og betydning. Ved læsning løftes bogen fra alteret, præsten vender sig mod menigheden og læser bibelteksten højt. I dag er der nogle præster, der kopierer dagens bibellæsninger og derfor ikke læser dem op fra bøgerne på alteret. I stedet kan man se ordet blive læst fra et ringbind eller iPad. Begrundelsen er, at det er praktisk, navnlig hvis man ikke mestrer liturgien udenad, men er afhængig også af ritualteksten. Prisen er, at bibelordets særlige status i gudstjenesten ikke bliver synlig for øjet.

Oplæsningen - den lydige fremførelse af Bibelen - tilkendegiver også, at ordet er menighedens. Det tilhører ikke præsten, der står med de bibelske tekster i hånden og senere skal udlægge bibelordet. Men ordet appellerer til alle tilstedeværendes fantasi og forestillingsevne - og dermed også til enhvers forståelse og fortolkning. Det er det lydige, hørbare ords frihedsskabende kraft, der vækker genkendelse, undren, betagelse, måske indimellem også væmmelse og modstand.

Flere steder har man indført lægmandslæsning: Et medlem af menigheden står frem og læser en af dagens tekster for resten af menigheden. Lægmandslæsningen har til hensigt at understøtte og styrke fornemmelsen af, at menigheden er fælles om ordet, og at det lyder med mange stemmer.

4.2 De to tekstrækker

Den autoriserede alterbogs udvalg af tekster bestemmer, hvilke uddrag af de bibelske skrifter der skal læses på kirkeårets søn- og helligdage. Højmesseordningen (1992) indførte tre faste læsninger - en fra Det Gamle

Testamente, en epistellæsning fra Det Nye Testaments brevlitteratur, eller en lektie fra enten Apostlenes Gerninger eller Johannes' Åbenbaring. Prædiketeksten er altid et stykke fra et af de fire evangelier.

Den Danske Folkekirke benytter sig af to tekstrækker. Tekstrækkerne bestemmer, hvilke tekster, der læses op til gudstjenester på søn- og helligdage. Første tekstrække, der bruges, når hovedparten af kirkeåret falder i et ulige kalenderår, er den ældste. Dele af den går tilbage til oldkirkens dåbsundervisning. Første tekstrække er også det fælleskirkelige link tilbage i musikhistorien, idet al kirkemusik indtil starten af 1900-tallet orienterer sig i forhold til disse tekster. Anden tekstrække, der bruges, når hovedparten af kirkeåret falder i et lige kalenderår, er en særlig dansk tekstrække. Den blev indført 1885 som et supplement til første tekstrække.

I forbindelse med et liturgisk arbejde er det oplagt at drøfte muligheden for endnu en tekstrække. For en udvidelse taler, at en mangfoldighed af tekster giver en større bredde og dermed en mere nuanceret menneske- og gudsforståelse. Imod taler forsvaret for en fast kanon af tekster, som binder kirke og kultur sammen, fordi man kan opnå en fortrolighed med vigtige dannelsesbærende tekster som f.eks. Den barmhjertige samaritaner og Den fortabte søn.

4.3 Det Gamle Testamente og epistlen i gudstjenesten

Højmesseordningen foreskriver, at der skal prædikes over evangelieteksten. I ældre tider prædikedes der over tekster fra både Det Gamle Testamente og den nytestamentlige brevlitteratur (især ved hverdagsgudstjenesterne). Sådan er det stadigvæk i den tyske evangeliske kirke. I forbindelse med debatten om *Den lilla Betænkning* (1985) blev spørgsmålet om gammeltestamentlige tekster som selvstændig prædiketekst diskuteret. Resultatet blev, at man ikke kunne prædike over den gammeltestamentlige tekst, men inddrage den i prædiken. Som det er nu, skal man ansøge biskoppen om tilladelse til at prædike udelukkende over gammeltestamentlige tekster eller episteltekster.

I 1992 blev gammeltestamentlige læsninger en del af vores tekstrækker. Det Gamle Testamente har dog i hele kirkens historie været en del af gudstjenesten, først og fremmest repræsenteret ved Salmernes Bog. Efter reformationen også i form af salmebogens gendigtninger af de gammeltestamentlige salmer.

Debatten om hvorvidt der skal læses op fra Det Gamle Testamente blussede op igen i 2018. Modstanden mod de gammeltestamentlige læsninger er, at det skaber 'signalforvirring' i en kristen gudstjeneste at høre om Gud i Det Gamle Testamente. I den kristne gudstjeneste skal der alene høres evangeliets klare ord om Gud som den kærlige far⁶.

Modargumentet vil være, at Det Gamle Testamente er en del af vores Bibel, og at man derfor ville skære en væsentlig del af bogen væk og dermed reducere menneske- og gudsbilledet i gudstjenesten. Og man kan ikke blot fordele prædikaterne om den 'vrede' og 'kærlige' Gud i enten Det Gamle Testamente og Det Nye Testamente. Det forholder sig mere tvetydigt. For det andet citerer Det Nye Testaments forfattere igen og igen Det Gamle Testamente, og dertil kommer, at vores salmebog citerer Det Gamle Testamente hele tiden⁷.

Hvad enten man tilslutter sig den ene eller den anden opfattelse, kommer man ikke uden om nok engang at overveje: Er udvalget af de gammeltestamentlige tekster i den nuværende alterbog de rigtige? I den nuværende alterbog udgør de poetiske tekster (Davidssalmerne og profetierne) ca. 80%. De har en stor værdi grundet den poetiske skønhed, der spejler både liturgien og salmebogens poesi, og fordi de giver sprog til menneskelige følelser og erfaringer. Men måske skulle man overveje at indføre flere

grundlæggende fortællinger fra Det Gamle Testamente, altså det gode gamle 'børnelærdomsstof' (fortællingerne om paradiset, syndefaldet, patriarkfortællingerne, Moses, ørkenvandringen, Ruths Bog, David og de andre store personligheder). De fylder læsemæssigt mere i omfang, men de er til gengæld gode oplæg til prædiken som fortællinger om menneskers identitet, retning og orientering i livet. Når det narrative stof ikke fylder så meget i *Alterbogen* (1992) skyldes det, at man dengang gik ud fra, at det stof hørte til dannelsen i skolen. Det kan man ikke længere forudsætte, og gudstjenesten er et af de steder, hvor kirken kan videregive grundlæggende fortællinger.

I *Bibelen i gudstjenesten* dokumenterer Frederik Poulsen i en undersøgelse af præsters brug af Bibelen, at mange fravælger epistelen og vælger kun at læse GT-teksten. Dermed får epistlen en 'stedmoderlig behandling'. Epistelteksterne er *for lange, for uforståelige, for dogmatiske, for formanende*, meldes der fra præsterne. En eventuel revision af tekstrækkerne bør forholde sig til epistelens status, funktion og brug i gudstjenestens liturgi: Skulle man eventuelt læse epistelteksten fra Den nye Aftale, hvilket gør den lettere at forstå? Hvordan kommer epistelens trøst, formaning og opmuntring mere til sin ret?

4.4 Bibeloversættelse

Sproglig udvikling er et vilkår. Derfor arbejdes der fortsat med formidlingen af det bibelske sprog. I 2007 kom en nyoversættelse af Det Nye Testamente til moderne dansk - Den Nye Aftale. Den følges i skrivende stund af en lignende oversættelse af Det Gamle Testamente. Flere steder anvendes Den Nye Aftale i gudstjenesten, ikke mindst ved læsningen af episteltekster, hvis sprog og indhold forekommer vanskeligt for mange, såvel præster som lægfolk.

Det er ikke tilfældigt, at *Ritualbogen* og *Alterbogen* (1992) kom samtidig med den nye autoriserede bibeloversættelse. Bibelens ordlyd og sprog er i vidt omfang også *Ritual-* og *Alterbogens*. Det er forbundne bøger. Ændres sproget i Bibelen, fører det uundgåeligt til ændringer i *Ritual-* og *Alterbogen*. Hvad angår Fadervor, nadverens indstiftelsesord og den aronitiske velsignelse, valgte man dog i 1992 ikke at følge den senest autoriserede bibeloversættelse.

En bibeloversættelse må tage hensyn til tre forhold. For det første troskaben mod teksten - hvad siger grundteksten på hebraisk og græsk? For det andet traditionsbevidstheden - hvordan har man gennem tiderne fortolket denne tekst. Og endelig som det afgørende den nutidige tilgængelighed - hvordan forstår det nutidige menneske Bibelen? Det er vigtigt at holde de tre dimensioner sammen, så Bibelens fortællinger ikke kun bliver et sted, hvor vi umiddelbart kan spejle vores egen tid, men også finde fortællinger, som kaster et helt nyt og anderledes lys ind over vores liv. Kirkens bøger kan være med til at skabe fælles referencerammer i et til tider fragmenteret samfund. Den autoriserede bog er udtryk for netop det.

4.5 Prædiken

Ordet 'prædiken' kommer af det latinske ord *praedicatio*, der betyder at forkynde, kundgøre eller udråbe noget, som har virkelighedsforandrende betydning for tilhørerne. Sådan bruges ordet stadig på dansk. Statsminister Jens Otto Krag udråbte i 1972 fra Christiansborg Balkon "Kong Frederik den 9. er død! Længe leve Hendes Majestæt Dronning Margrethe den Anden!" I det øjeblik blev kronprinsessen til dronning og Danmark fik en ny regent. Statsministerens ord skabte simpelthen en ny virkelighed. Også politiet foretager forkyndelser. Når hr. Jensen har glemt at betale sine regninger, lægger politiet vejen forbi og forkynder ham,

at han skal stille i fagedretten på den og den dag. Den forkyndelse er ikke til forhandling. Når præsten i sin prædiken taler om, hvad Jesus siger og gør, om hans fødsel, død og opstandelse, så er det for at sige, at det har fået altafgørende betydning for vores liv. Det er, hvad forkyndelse som en akt går ud på.

Et andet ord for en prædiken er en 'homili'. Det ord er ikke almindeligt brugt. Men når præster i en faglig sammenhæng taler om prædikenen, så bruger de ofte ordet homiletik. Det kommer af det græske ord *homilein*, der betyder samtale. Det anlægger et lidt anderledes syn på, hvad en prædiken er. Her fokuseres der mindre på forkyndelsens akt og mere på, at prædikenen er en kommunikation mellem prædikant, tilhørere og prædiketeksten. Præsten er den, der i selve prædikenen fører ordet, og det evangelium, som vi ikke kan sige os selv, skal stadig forkyndes os, men i en knap så direkte tiltaleform.

Det at ordet 'prædiken' således har flere betydninger, afspejler sig i, at prædikens form og indhold ikke på noget tidspunkt har ligget fast. Tid, menighed, kontekst og kirkesyn har altid sat sit præg på prædikenen. I de seneste 100 år har man især løst prædikens opgave på tre måder. Det må ikke forstås sådan, at måderne gensidigt har udelukket hinanden. De fleste præster i dag benytter sig af flere måder at prædike på. De tre hovedformer er:

1) Tiltale

Prædikenen er en *tiltale*. Den er gudstjenestens absolutte centrum, idet den proklamerer evangeliet. Prædikanten er budbringer. Knyttet til denne opfattelse finder man ofte et skeptisk syn på resten af gudstjenesten. Liturgi er kult, prædikenen oplysning. Prædikanten skal derfor gøre evangeliet gældende på trods af eller i direkte konfrontation med falske kristendomsforståelser i og uden for gudstjenesten. Prædikenen har form som *tekstudlægning*, hvor prædikanten med sin teologiske uddannelse i ryggen på forhånd har hentet evangeliets 'sag' ud af en historisk tekst og forkynder den for tilhørerne. Tilhørerne er netop tilhørere - modtagere, hvis opgave det er at høre efter.

2) Samtale

Prædikenen er en *samtale*. Nok er det prædikanten, der taler, og forsamlingen, der lytter, men prædikenen har ikke som mål at slå noget autoritativt og uimodsigeligt fast. Prædikenen har til formål at drage tilhørerne ind i en bevægelse, hvor de selv er med til at skabe budskabet. Tilhøreren opfattes som kompetent medfortolker og medansvarlig for, at budskabet høres og tilegnes. Denne opfattelse ser prædikenen som et 'åbent kunstværk', hvor prædikanten i sin prædiken stiller noget frem, som tilhøreren kan forholde sig til, se sig om i, se sig selv i lyset af og selv drage sine konklusioner fra. Håbet er, at prædikenen skaber perspektivforskydninger og horisontudvidelser hos tilhøreren. Denne strategi gør prædikenen til en del af gudstjenesteoplevelsen, et element i forløbet af gudstjenestens andre fortolkende led.

3) Indbydelse

Prædikenen er en *indbydelse*. Tilhøreren er en kompetent tilhører og fortolker i permanent diskussion med sig selv. Som mennesker er vi i den stadige proces at komme til en forståelse af os selv, for vi kommer til stadighed ud for nye livssituationer, der kræver eftertanke, kalder på nye perspektiver og nye handlemuligheder. I denne indre samtale inviterer vi gerne andre stemmer ind. Vi lytter til andres bud, meninger og holdninger. Vi lytter til deres erfaringer og tanker for at lære af dem og få inspiration til vores egen forståelsesproces. Vi stopper op for selv at overveje, hvad der giver livsmod og livsengagement. Dette spørgsmål efter mening i og med livet er religiøst. Prædikens opgave er at tale ind i denne religiøse

søgen. Det er denne søgen, der har fået mennesker til at komme til gudstjeneste, og i prædikenen får de et bud på denne mening, som de kan tage med sig til videre overvejelse.

4.6 Prædikenen i dag

Der holdes og høres mange prædikener hver søndag. En statistisk undersøgelse estimerer, at der i 2016 afholdtes ca. 170.000 gudstjenester med i alt cirka 10 millioner deltagere. Til sammenligning gik der samme år godt 2,9 millioner i teatret og godt 4,1 millioner på kunstmuseum. Langt de fleste af de 10 millioner har hørt en prædiken. Som talebegivenhed har prædikenen en vigtig plads både kirkeligt og kulturelt.

Undersøgelser af gudstjenesteoplevelsen (Helsingør stift, Frederiksberg provsti) viser, at lejlighedsvis og yngre kirkegængere sætter prædikenen højt. Genren minder dem om kronikken, essayet og lignende tankevækkende 'indspark' i en offentlig samtale eller debat om væsentlige eksistentielle emner og tidens problemer (klimakrise, identitetsspørgsmål, etiske dilemmaer), og de vil gerne have præstens bud til eftertanke. Undersøgelsen viser også, at den mere garvede og ældre kirkegænger anlægger et mere helhedsorienteret syn på gudstjenesten, hvor den gode prædiken ses som en 'bonusoplevelse'⁸.

Der er ingen, der har et samlet overblik over, hvordan der bliver prædikeret, og hvad der prædikes i de danske kirker. Men der kan peges på nogle generelle træk:

For det første er prædikenen hen over de sidste år blevet kortere.

For det andet indtager prædikenen ikke længere den eksklusive plads som gudstjenestens højdepunkt. Den indgår som en del af den samlede gudstjeneste, og er en af flere jævnbrydte udtryk for evangeliet i gudstjenesten. Evangeliet kommer her til orde i en tale, og kommer andre steder til udtryk i tegn, musik og arkitektur for at nævne nogle få.

For det tredje kendetegner det mange prædikener, at de åbner for en refleksion over en del af menneskets eksistens med en afsluttende opbyggelig pointe. Det, man kunne kalde den sjælesørgeriske prædiken, er en meget hyppig prædikenform.

For det fjerde findes der prædikener, som tager emner op fra den fælles livsverden. Den egentligt politiske prædiken er sjælden, men nogle generelle samfundsmæssige problemstillinger tages under behandling. Der tales op imod præstationskulturen, konkurrencesamfundet og et menneskesyn, hvor menneskets værd afhænger af den værdi, det kan producere. Nogle vil hævde, at nutidige prædikener nøjes med at tale trøst og opmuntring til mennesket i den moderne kultur, og i højere grad burde tale kulturen og dens systemer imod og på den måde være med til at forandre dem. Det er øjeblikkets og det enkelte menneskes kærlige og anerkendende Gud, der gøres gældende mere, end den Gud, der har noget (kritisk) at sige til den måde, vi indretter vores fælles liv på.

For det femte er tidligere tiders kateketiske prædikener og prædikener, som brugte en stor del af tiden til at bearbejde det bibelske stof, blevet sjældnere. Af andre og mere sjældne prædikentemaer kan man nævne det evige liv og dommen. Det er blevet formuleret sådan, at prædikenen i dag er mindre visionær end tidligere.

Det kræver mange faglige kvalifikationer og kompetencer at forberede og holde en prædiken. Præsten er i den forbindelse fagperson og traditionsformidler, men han/hun er også en person, der befinder sig i samme

kulturelle tid og rum som tilhørerne. Han/hun skal lytte til traditionen, lytte til samtiden og med al sin faglige ekspertise få traditionen og nutiden til at tale sammen, så evangeliet kan høres og tros også i dag. Om prædikenen lykkes, afhænger også af, at tilhørerne er villige til at gå ind i den samtale og slå ørene ud. Alt tyder på, at denne lydhørhed er til stede, om end den i dag tager sig anderledes ud end tidligere.

4.7 Drøftelse

Når man hører de ord, der læses og får dem udfoldet i en prædiken, skal der gerne opstå resonans. Fortællingen skal klinge ind i hvert enkelt menneske i netop deres tanker og dagligdag. Ordene skal blive til mere end ord, de skal blive begivenhed. De skal gøre en forskel. Men kan for mange ord svække ordenes begivenhedskarakter og kraft? Og hvis nogle ord skal væk, hvad skal det så være? Det Gamle Testaments fortællinger har nu i over 25 år været en integreret del af gudstjenesten, og nok vil det afkorte gudstjenesten at fjerne disse, men det vil også afkorte 'gudshistorien' en hel del. Det betyder dog ikke, at man ikke kunne diskutere, *hvilke* gammeltestamentlige tekster, vi skal høre. Ligesom man også kan diskutere hvor lange teksterne skal være, og hvor de skal placeres. Man må også overveje, hvordan de nytestamentlige breve med deres tanker om at leve som kristen kan være en vedkommende stemme i gudstjenesten. Og så er der prædikenen, der er det sted, hvor evangeliet aktualiseres på en måde, så det gennemlyser både vores liv og vores død. Kunne man forestille sig andre former for prædiken?

4.8 Spørgsmål til debat

Hvad er en god bibeltekst i gudstjenesten?

Skal man kunne bruge Bibelselskabets nye oversættelser i gudstjenesten?

Hvad tænker du om de gammeltestamentlige tekster i gudstjenesten?

Hvad tager du med dig fra de nytestamentlige breve, der læses op i gudstjenesten?

En prædiken skal....

(gøre mig klogere, gladere, venligere, mere taknemlig / omvende mig / sætte mine tanker i gang / gennemgå prædiketeksten / gøre mig bedre til at leve mit liv / sætte fokus på hvad jeg kan gøre for andre?)

Hvad skal der til, for at du 'får noget med hjem' fra prædikenen?

Er prædikenen nødvendig i gudstjenesten?

Hvad gør, at prædikenen hænger sammen med resten af gudstjenesten og bliver en meningsfuld del af den?

5

Bøn

Bønnen er en samtaleform mellem Gud og menneske. I bønnen henvender vi os til Gud og udtrykker vores tak, vrede, glæde, sorg, undren. Vi lytter og beder om svar. Bønnen er et mødested mellem det synlige og det usynlige, et mødested mellem det, der indgår i menneskelig erfaring, og det, der overstiger den. Gudstjenesten har flere slags bønner. Der er 1) ind- og udgangsbøn 2) kollekter 3) kirkebøn. Dertil kommer bønner i forbindelse med sakramenterne, herunder i særlig grad Fadervor.

5.1 Ind- og udgangsbøn

Ind- og udgangsbønnen omkranser gudstjenesten. Indgangsbønnen er den første sproglige portal til gudstjenesten. Den er på en gang en mental forberedelse og overgivelse til gudstjenestens særlige samvær med Gud og en introduktion til samme. Udgangsbønnen spejler symmetrisk indgangsbønnen. Vi står på tærsklen fra kirkerummet ud i verden igen, og bønnen sammenfatter, hvilken gave og opgave vi går ud med.

5.2 Kollekt

Kollekt betyder samling og betegner en bøn, der samler de tilstedeværendes bønner i en fælles bøn. Ordet kollekt bruges om de bønner, der bedes for alteret (bønnerne ved altergangen undtaget).

Indledningskollektens funktion er en ouverture. Den sætter scenen for, hvad der skal ske ved at inddrage søndagens læsninger.

I *Alterbogen* (1992) finder man to autoriserede kollektrækker. Den ene række er udarbejdet i 1546 af en af Luthers medarbejdere, Veit Dietrich. Den skulle bruges i forbindelse med prædikenen som en kort opsummering. Peder Palladius optog Veit Dietrichs bønner i sin danske alterbog (1556) og satte Veit Dietrich-kollekterne ved siden af de gamle kollekter fra middelalderkirkens Missale (messebog). Disse gamle middelalderlige kollekter udgør også i vores gældende alterbog den anden række af kollekter.

Dette valg af kollekter er ikke uden problemer. Veit Dietrich-kollekterne forholder sig udelukkende til temaer fra prædiketeksten i første tekstrække. Derfor er de knap så relevante, når anden tekstrække er i brug. Endvidere er det svært at forstå deres specifikke henvisninger til personer og forhold i dagens evangelium, som først læses en rum tid efter kollekten. Men Veit Dietrichs kollekter har også den styrke, at de fastholder vores reformatoriske arv.

Missale-kollekterne er mere ordknappe og mere generelle i deres indhold. Hvor Veit Dietrich-kollekterne er belærende bønner, der understreger den reformatoriske lære om retfærdiggørelse, er Missale-kollekterne anderledes anrørende i deres stil. Selvom de i deres nuværende form er temmelig redigerede, har de rod i en romersk-katolsk gudstjenesteopfattelse, hvor vægten ligger på menighedens bodfærdige anstrengelse for at få Gud i tale.

Ligesom Bibelen oversættes, og salmeskatten fornyes, må man også hele tiden overveje at forny bønssproget. I *Tillæg til Alterbogen*, som udkom sammen med *Alterbogen* (1992) findes yderligere tre kollekttrækker. De er skrevet af henholdsvis Anna Sophie Seidelin, Johannes Johansen og Holger Lissner. I 2009 kom Holger Lissners *Kollekter og Bønner*, og i 2012 yderligere to rækker kollekt *Gudstjenestens bønner I* af Kirsten Jørgensen og Elof Westergaard. Ud over indledningskollektterne indeholder disse nye kollektssamlinger også udgangskollekter, som spejler indledningskollektterne og samler op på dagens gudstjeneste, både i forhold til kirkeår, tekstlæsninger og teologisk tematik. Sprogtonen i de nyere kollektter er blevet mindre dogmatisk og mere erfaringsnær. Der anvendes et poetisk og hverdagsagtigt sprog. Bønnerne identificerer både det bibelske univers og den kristne eksistens samt den bedendes konkrete erfaringer og livssituation. Disse konkretiseringer kan på den ene side styrke den enkeltes identifikation med bønnen, på den anden side virke fremmedgørende for den kirkegænger, der ikke umiddelbart kan genkende sin virkelighed og erfaringer i dem.

Det kan for nogen forekomme at være en dobbelthed med to indledende bønner (indgangsbøn og indledningskollekt). Og selvom de to bønner introducerer og åbner gudstjenesten på forskellig måde, kunne man overveje, om man bør udelade den ene af dem.

5.3 Kirkebøn

Hvor indgangsbøn og indledningskollekt beder menigheden ind i gudstjenestens univers, beder kirkebønnen menigheden ud i verden. Kirkebønnen er en bøn for den verden, som her og nu lider nød. På den måde er kirkebønnen et kald til menigheden om omsorg og hjælp for lidende og nødstedte mennesker lokalt, nationalt og globalt, og dermed knyttes bøn og etik sammen. Gudstjenesten fejres ikke kun for menigheden i kirken, men for hele verdens nyskabelse. Kirkebønnen er sammen med pengeindsamlingen med til at signalere, at gudstjenesten ikke må lukke sig om sig selv.

Kirkebønnen er en fri bøn og formuleres aktuelt af præsten eller den, der beder den (hvis det er en anden, vil dens indhold stadig være gudstjenestelederens ansvar). I *Alterbogen* er der anført forskellige eksempler med vejledende indhold. Tilbage fra *Kirkeordinansen* (1539) er hovedindholdet i bønnen blevet bestemt som bøn for alle, der lider nød, for konge og øvrighed og for evangeliets frie forkyndelse. Det er altså en bøn for både samfund og kirke. Bønnen for regenten og myndighederne er – ud over det personlige, der måtte ligge i at bede for Dronningen – en bøn om, at de verdslige myndigheder må udfylde deres opgave, nemlig sørge for fred og retfærdighed og gode vilkår for alle mennesker. Tankegangen er den lutherske forståelse af, at der både er et åndeligt (kirken) og et verdsligt (stat og myndigheder) 'regimente', altså magtsfære, og at Gud virker i dem begge. Det verdslige regimentes opgaver - at sørge for lov og ret, og for forsvar og omsorg for de svage – er afgørende for, at livet kan udfoldes. I globaliseringens tidsalder gælder det naturligvis ikke kun nationalt. Så bønnen for dem, der har fået magt betroet, er en bøn om, at de må "forvalte mulighederne til gavn for de svage og til at tjene andre mennesker"⁹. Kirkebønnen rummer ideelt set bøn for ændringer i vilkårene og situationen ikke bare for den enkelte, men også i samfundet. Bønnen for kirken er ensbetydende med en bøn om, at evangeliet kan forkyndes frit, og at der altså ikke sker overgreb på trosfriheden eller kirken. Eftersom formuleringen af kirkebønnen er fri fra gang til gang, er der rig mulighed for at tage aktuelle anledninger til frygt og håb og forbøn med ind i bønnen.

Flere steder er det nu skik, at kirkebønnen inkluderer bønner, de fremmødte har formuleret og afleveret ved gudstjenestens begyndelse. Andre steder bedes den i forvejen formulerede kirkebøn af en eller flere fra menigheden for netop at understrege delagtigheden. Og endelig er det også blevet almindeligt i mange kirker at flytte kirkebønnen fra prædikestolen til alteret lige før altergangen. Og for at styrke karakteren af

forbøn, bedes kirkebønnen ofte som en vekselbøn mellem præst og menighed (der på de bedte bønner svarer med et 'Herre, hør vor bøn').

5.4 Drøftelse

Bønnen er en samtale med Gud. Her kommer vi med det, der ligger os på sinde. Gudstjenestens bønner har ofte en anden karakter end bønner, man beder for sig selv. Der bruges et 'vi' og et andet sprog. Der er i de senere år kommet nye kollektter til, men det er et åbent spørgsmål, om gudstjenestedeltagerne registrerer forskellen mellem de gamle og de nye bønner. Er det fordi de nye gudstjenestebønner har samme brug af metaforer som de gamle, eller fordi gudstjenestens bøn er ord-lyd, der skaber en atmosfære af, at der er noget mere på spil i dette rum end i andre rum? Og er det et problem? Hvis bønnen, denne særlige samtale med Gud, er noget, vi vil styrke, så er der forskellige elementer man skal se på. Først og fremmest bliver samtalen ikke mere intens af at blive repeteret. Så måske skulle man gå den anden vej og fokusere på færre bønner? Dernæst kan man overveje sprog og forståelighed, hvem der beder for, om der er plads til egne bønner i det fælles, og om man bør undgå gentagelser.

5.5 Spørgsmål til debat

Hvad får du ud af bønnerne i kirken?

Hvad skal der bedes for i kirken?

Hvilke bønner i gudstjenesten finder du nemmest ind i?

Hvilket sprog er godt at bruge, når man beder? (skal det være poetisk, forståeligt, relateret til bibeltekst eller hverdagsliv)

Hvem skal lave bønnerne? Hvor mange er der brug for? Og hvem skal bede dem?

6

Salmesang

Salmesangen er menighedens åndedræt i gudstjenesten. Her ånder vi ordet ind og synger svaret ud i lovsang og bekendelse. Salmen er menneskets svar på Guds tale. Salmebogen har i vores gudstjeneste en lige så høj status som Bibelen. Gennem salmerne bliver den syngende menighed medfortolkere af evangeliet.

6.1 Salmesangens funktion

Menighedssalmesangen har en vigtig funktion i vores gudstjeneste. Nogle kalder den danske gudstjeneste en salmesangsgudstjeneste, hvilket understreger salmens betydning for gudstjenestens forløb, for menighedens tilegnelse af evangeliet og for fællesskabet. Sang er grundlæggende et udtryk for glæde. Vi synger i gudstjenesten af glæde over tilværelsen og evangeliet.

Salmens mening opstår i mødet mellem ord og toner. Sindet åbnes af poesien og musikken, tanker og minder kaldes frem, følelsen bevæges. *Idet vi synger, integreres det udefra kommende ord og forener sig poetisk med den enkeltes erfaringer og tanker - det er både noget udefra, der kommer til alle, og tolker samtidig et eller andet i den enkelte, som ingen andre helt ved, så der skabes genklang indefra.*¹⁰

Vi synger, for at Guds ord kan forblive i folket, også ved hjælp af sang. Ordene er Luthers, og med den lutherske reformation gik gudstjenestens sang fra overvejende at være professionel korsang til at blive menighedssang. Salmesangen manifesterer det almindelige præstedømme, fordi alle får del i at lægge stemme til forkyndelsen.

Det nye ved den evangeliske salmesang i forhold til korsangen i romermessen var, at salmen kunne bruges til at fortolke bibelordet. Ikke kun prædikenen forkynder, men det gør salmen i lige så høj grad. *En luthersk salme er et ekko af evangeliet*¹¹. Når menigheden synger, tilegner den sig evangeliet med mund og tunge og forstærker det hørte ord fra læsning og prædiken. Luther var klart bevidst om, at salmesang også var indlæring i kristendom.

Men sang er ikke blot fortolkning og tilegnelse. En salme kan have åbenbarende karakter. Mens man synger, kan man pludselig blive berørt og have en oplevelse af at være helt inde ved kernen, hvor liv og kristendom smelter sammen. Gud kan give sig til kende gennem sang. Samtidig er sangen en måde for mennesket at vise glæde og taknemlighed. Vi kalder det lovsang. Lovsangen udtrykker tak, glæde og forundring og troen på, at Gud elsker verden og mennesket.

Endelig er det en af salmesangens vigtige dimensioner, at man som syngende bliver en del af et fællesskab. *Det er kirkens fælles sang, der lyder gennem salmens ord, og gennem de samme ord er den, i hvem salmen synger, lukket ind i kirkens fællesskab.*¹²

6.2 Kirkesanger og kor

Korets rolle i gudstjenesten er ikke kun at støtte menighedssangen, men også at være 'de andres' stemmer, som menigheden lytter til. Vekselsang mellem kor og menighed er et grundtræk i kristen gudstjenestetradition. Korsangen er med til at udvide gudstjenestens universelle perspektiv: Der er andre stemmer end vores egne. Som der står i et af nadverritualerne: Vi synger lovsang *med hele din menighed på jorden og himlen, i kor med alle engle*. Koret repræsenterer ideelt set englesangen og mindet om de stemmer, der nu synger med i den himmelske gudstjeneste – for at blive i det billedsprog, som f.eks. salmen *Sov sødt, barnlille* bruger. Korets sang kan bidrage til skønheden i gudstjenesten og dermed til at give en åndelig erfaring af det himmelske.

Koret i kirken har også den basale funktion at synge for. I de fleste landsbykirker er denne kirkesangerfunktion betroet kirkesangeren. Han eller hun er ansat eller valgt af menighedsrådet til sammen med organisten at understøtte salmesangen.

Både i landsbykirker og større kirker ser vi i disse år et mangfoldigt børne- og ungdoms- og voksenkorarbejde folde sig ud. Der er spirekor, børnekor, pige- og drengekor, ungdomskor, voksenkor og folkekor. De medvirker både ved gudstjenester, koncerter og andre kirkelige eller kulturelle aktiviteter. Menighedsrådene bruger mange ressourcer på dette arbejde. De kan se, at børn og unge ikke bare får et godt fællesskab, udvikler sociale og musiske kompetencer, men også ad den vej får en fortrolighed med gudstjeneste og kirke. Udover berigelsen af gudstjenesten oplever man også, at koret forøger kirkegangen. Korsangerne betyder en anledning for deres familie og venner til at komme i kirke. I gamle dage sagde man, at forældre tog deres børn med til kirke. I dag er det omvendt.¹³ Som det gælder alle de andre tiltag for at skabe sangglæde, er korarbejdet i mere end én forstand menighedsopbyggende.

I de største bysogne er der kor af ansatte sangere. Til disse kor kan der stilles højere musikalske krav. De ofte unge sangere i disse kor løfter en væsentlig del af den kirkemusikalske arv.

Et kirkekor bør både bruges og se sig selv som en del af menigheden. Nogle steder opleves en manglende sammenhæng mellem korsang og menighedssang, så korsangen ikke understøtter, men nærmest erstatter menighedssangen. Af akustiske, musikalske eller vanemæssige grunde bliver ikke kun kormusikken, men også salmesangen til 'lyttemusik' for menigheden, som føler, at de ikke kan synge med eller ikke kan leve op til korets klang.

6.3 Nye salmer

Siden 1800-tallet har der været rig tradition for, at der som supplement til den autoriserede salmebog blev udgivet tillæg, der udvidede salmebogens kirkelige og teologiske spændvidde og præsenterede de allernyeste salmer.

I de seneste år er der udkommet mange nye salmesamlinger. Som de mest fremtrædende kan nævnes *Sange og salmer* (2013), *100 Salmer* (2016) og *Kirkesangbogen* (2017). Og som der står i indledningen til *100 Salmer*, føjes der nye salmer til, *for salmer kan på bedste lutherske vis sætte nye ord på gamle*

sandheder og således være med til at åbne både evangelium og kirkedør for nutidsmennesket.¹⁴ Dertil kommer den store mængde af nye salmer, som findes på nettet, fx i Salmedatabasen, og som bruges i de lokale menigheder. Som noget nyt supplerer *Kirkesangbogen* salmer med sange, som vi ellers typisk kender fra *Højskolesangbogen*. Argumentet er, at disse sange tager udgangspunkt i almenmenneskelig erfaring og rummer, efter redaktionens vurdering, en mere åben kristen livsforståelse.¹⁵ Alle salme- og sangtillæg er med til at forny traditionen og fortolkningen af tro og kristendom. Mange nye salmer har et sprog og en melodi, der opleves som mere tilgængelig for nutidens kirkegængere. Men det store udbud af salmer (og den store variation i brugen af dem) udfordrer fortroligheden med salmerne.

Den Danske Salmebog er autoriseret og danner det tilladte repertoire i gudstjenesten. Teksten er autoriseret, melodialget er frit. Menighedsråd og biskop skal i princippet godkende brugen af andre salmebøger eller tillæg end de autoriserede (*Ritualbogen* s. 11). I praksis forholder man sig langt de fleste steder mere frit til salmevalget, der bruges både salmer fra tillæg og nettet. Ofte har menighedsrådet besluttet og indkøbt et salmetillæg. Præsten vælger salmerne og har også det afgørende ord i valget af salmemelodier i gudstjenesten.

De fleste ser fornyelsen af salmetraditionen som et gode. Variation og fornyelse er vigtigt i forhold til nutidige menneskers svar på evangeliet. Modsat kan der argumenteres for, at med den store variation i salmevalget går det ud over trygheden ved den genkendelige salme. Tidligere var der faste salmer i gudstjenesten. Det styrkede fornemmelsen for en salmekanon. Der er altså i hvert fald to parametre, når det gælder valg af salmer, der er på spil: genkendelighed og variation.

Dertil kommer overvejelserne om teologien i salmerne: Det, der synges ind, bliver normdannende for vores forståelse af evangelium og kristendom. Mere end prædikenerne, præger salmernes ordbilleder og udtryk vores fortolkning af, hvad kristentro betyder. Derfor har de forskellige teologiske strømninger og vækkelser i tidens løb lagt meget vægt på salmesangen og fornyelsen af den. Velkendt er stridigheder om, hvilke salmebøger, der skulle synges fra, fordi forskellige salmebøger har været udtryk for forskellige kristendomsforståelser. Salmebogen er på den måde udtryk for folkekirkens teologiske rummelighed. Når salmerne ændrer sig, ændrer teologien sig også, og omvendt.

6.4 Salmesangen i dag

Der er delte meninger om salmesangens aktuelle situation i folkekirken. Mange mener, at vi er langt på den anden side af et '68-opgør' med traditionen, herunder ældre tiders salmer, så at vi igen - ikke bare i kirken, men også i skolen og på andre institutioner (fx morgensang på arbejdspladser) ja, selv i medierne - har genfundet glæden og opbyggeligheden ved at synge sammen. Der er tiltag i kirke og samfund, hvor man både møder og lærer salmesang og holder den ved lige. Af nyere tiltag i denne retning kan nævnes: Babysalmesang, musikalsk legestue, salmesangsprojekter i skole-kirkesamarbejde, Sangkraft-centre, salmesangsmaraton, salmesangsaftener, sang med konfirmander og tiltag omkring alsang. Nogle steder indøver man gudstjenestens salmer før gudstjenesten, eller man indøver enkelte nye salmer i gudstjenesten.

Men til trods for denne styrkelse af fællessangen er gudstjenestens salmesang mange steder udfordret. Og dette opleves ikke kun, når der er lav gudstjenestedeltagelse. Det skyldes hos nogle deltagere i gudstjenesten en blanding af tilbageholdenhed, skepsis og afstandtagen til netop det moment i gudstjenesten, som skulle kalde på deltagelse. Måske skyldes denne ligegyldighed eller modstand ikke

manglende dannelse eller traditionsbevidsthed, måske skyldes det, at nogle mennesker ikke oplever, at sang som religiøs udtryksform er relevant for dem. Eller at tonen og sproget i den danske salmesang ikke rammer og udtrykker de religiøse overvejelser og følelser, de har. Hvis det er tilfældet, så ændres situationen ikke af kirkens tiltag inden for salmesang. Så bør vi måske overveje andre æstetiske udtryk, som kommer den moderne kirkegænger i møde. Måske skal vi indstille os på andre musikalske-poetiske former i gudstjenesten; et andet tonesprog, andre instrumenter, moderne kompositionsmusik, dans, lovsangskor, spoken word eller andet. Der ligger en vigtig drøftelse i spørgsmålet om, hvorledes vi som menighed kan svare på ordet og sakramentet? Hvilken stemme vil menigheden have, så den mærker den som en ægte stemme?

6.5 Drøftelse

Man kan beskrive salmesangen som et åndedræt. Altså noget uundværligt og livsvigtigt. Det er i sangen, at evangeliet fysisk trækkes ind og blæses ud af os. Salmerne er hvert enkelt menneskes svar. Samtidig forbinder de alle individer i kirken. De forener i fælles rytme og melodi, ord og åndedrag, næsten som én krop. Vi har en rig og vægtig sangskat, som hele tiden fornyes og som bruges af både menighed og kor. Salmesangen er en kerne i vores fællesskab i kirken. Der er grøde i sangen rundt om i landet. Nogle steder kan sangglæden mærkes også i kirken, andre kirker erfarer det modsatte: at man ikke kan samles i sangen. Eller at der bliver et stort skel i menigheden mellem dem, der synger, og dem, der tier. Og når salmesangen er et bærende element i gudstjenesten, er det en meget vigtig del, man melder sig ud af - eller ikke bringes ind i - hvis man ikke kan eller vil deltage. Hvordan støtter vi traditionen for sang? Hvordan oplever flere glæden ved det fællesskab? Vi har fået en masse nye salmer, men synges de nok? Og er deres tonesprog favnende også for en yngre generation? Er der for mange, for få eller tilpas med salmer i gudstjenesten? Og endelig - hvis sangen er et svar på evangeliet - kunne man så forestille sig andre måder at svare på i gudstjenesten?

6.6 Spørgsmål til debat

Hvad er en god salme?

Hvad er et godt salmevalg?

Kan du forestille dig en gudstjeneste uden fællessang?

Hvordan kan gudstjenestens fællessang styrkes? (Kan man bruge koret på andre måder, have folkekor, andre måder at ledsage sangen, måder at lære salmerne, bruge vekselsang, mere enkle melodier eller andre tiltag i og uden for gudstjenesten?)

Er der andre måder for menigheden at udtrykke sig på i fællesskab end med sang?

Hvad kan synges i kirken? (Højskolesange, sange fra populærkulturen, uautoriserede salmetillæg, Taizé-sange, selvskevne, helt nyskevne etc.)

Hvem skal bestemme, hvad der kan eller ikke kan synges i kirken?

7

Musik

Gudstjenesten er et musikalsk forløb. Musikken er ikke et indslag, den er bærende i hele gudstjenesten. Musik er både lovprisning af Gud og forkyndelse. Musikken giver en bestemt atmosfære i gudstjenestens klangrum, og den fortolker ordene.

7.1 Musik og liturgi

Med reformationen forandrede gudstjenesten sig efterhånden fra en 'liturgisk nadvergudstjeneste' til en 'salmesangsgudstjeneste'. Menighedssalmerne erstattede de liturgiske led og korsangen. Der skete en 'demokratisering' af liturgien.¹⁶ Det betyder for det første, at menigheden kom i centrum i stedet for præsten og koret; for det andet at de liturgiske led sunget af præst og kor blev menighedsbårne salmer, og for det tredje, at musikken fik en tros- og menighedsopbyggende funktion.

Vi har stadig *liturgisk musik* i den danske højmesse. Det er gudstjenestens faste musik, som går igen søndag efter søndag med visse årstidsvarianter. Liturgisk musik er alle gudstjenestens sungne led (ud over salmesangen) fra menighedssvar til trosbekendelse og nadverritualets musik. I forhold til salmesangen er denne musik ikke strofisk eller rytmisk præget, men følger ordenes betoning i de liturgiske led. Det gør den anderledes end meget nutidig musik.

Det meste af den liturgiske musik i den danske højmesse blev samlet og redigeret af organisten Thomas Laub, Jens Peter Larsen, Mogens Wöldike m.fl. for godt 100 år siden og siden suppleret og viderført i koralbøgerne til og med *Koralbog* (2003). Denne musik læner sig op ad den gregorianske musiktradition, forenklet og tilpasset det danske sprog. Den liturgiske musik har til forskel fra ordene aldrig været autoriseret. Ikke desto mindre er koralbogens versioner stort set enerådende i dag og genkendelige landet over. I princippet er det organistens valg, men med præsten som godkendende instans, at udforme den liturgiske musik.

Det er i de seneste årtier blevet mere udbredt, at menigheden synger trosbekendelsen. I nogle sogne fungerer de menighedssungne led og den liturgiske vekselsang mellem præst og menighed fint, men en del steder bliver menighedens sungne svar væk og i praksis til korsvar, dvs. sunget af koret eller kirkesangeren. Desuden er ikke-vante kirkegængere mere usikre på disse led end på salmerne, hvor melodien gentages i vers efter vers.

7.2 Musik som ordets ledsager og salmesang

Salmerne er en del af ikke bare gudstjenestens, men også kirkens, ja kulturens DNA. Vi har i Danmark en særlig sang- og salmetradition, der rækker videre end kirkens og skolens sangmiljøer og helt ud i

familietraditionerne. Musikken og sangen har gjort den religiøse poesi til en del af kulturen igennem århundreder og har præget og er blevet præget af skiftende musikalske stilarter. Koralbogen, samlingen af gudstjenestens melodier og harmoniseringer, er en musikalsk og historisk guldgrube, som vidner om vores lange musiktradition - fra gregoriansk sang til romantisk og modernistisk musik.

Vores gudstjenestesang er som oftest ledsaget af orglet, som siden 1600-tallet har været det dominerende musikinstrument i kirken. I udgangspunktet var det et pragtinstrument, som man gerne ville pryde kirken og gudstjenesten med til Guds ære og menighedens fornøjelse. Både af musikalske og praktiske grunde er det siden blevet standardinstrumentet: Det er velegnet til at bære salmesangen, det tåler kirkernes skiftende temperaturer og slid og har med sine forskellige registre variationsmuligheder, der kan få det ene instrument til at ligne et lille orkester. Stadigvæk er orglet organistens/kirkemusikerens hovedinstrument gennem uddannelsen ved konservatorier og kirkemusikskoler. Men der findes også kirker, hvor man har svært ved at finde en fast organist, og hvor man derfor indimellem må erstatte orgelledsagelsen med andre instrumenter (klaver, blæseinstrument, violin). I andre tilfælde supplerer man brugen af orgel med andre instrumenter, fordi man ønsker at variere udtrykket, eller fordi de til nogle musikalske stilarter er mere velegnede end orglet. Desuden anser nogle det for fremmedgørende, at kirkens lyd i den grad er forbundet med orglet, som ikke er et almindeligt anvendt instrument i nutidens musik.

I dag er den rytmiske musik ikke længere et fremmedlegeme i gudstjenesten. Tværtimod udbredes den mere og mere. Gudstjenestens musikalske udtryk afspejler det øvrige samfunds musikudtryk. Kampen står ikke om 'klassisk' over for 'rytmisk' musik. Kampen står snarere om dels at bevare eller finde et folkeligt musikudtryk, der er autentisk, dels om at fastholde den 'levende' musik over for 'afspillet' musik.

Hvad angår kirkemusikkens status og omfang i menighederne, er spørgsmålet om ressourcerne væsentligt. Det gælder de økonomiske såvel som de menneskelige. Hvis folkekirken skal opretholde et gudstjenesteliv, hvor sang og musik spiller så stor en rolle, forudsætter det, at mennesker også i fremtiden har lyst og evne til at synge og til at kunne lytte til levende musik. Det kræver f.eks. at folkekirken indgår i et samspil med skole og kulturliv. Kirkemusikeren har en central opgave i kirkens forkyndelse og undervisning, og er en lokal nøgleperson til at sikre den musikalske dannelse hos både børn og voksne.

7.3 Musikstil

I dansk salmetradition har debatten om salmesangens musikalske udtryk været domineret af Thomas Laub, der med sin bog *Om Kirkesangen* (1887) gjorde det synspunkt gældende, at musikken til salmesangen ikke måtte blive for 'romantisk og sentimental', da den så især appellerer til de 'menneskelige sindsbevægelser og lidenskaber'. I stedet skal kirkemusikken efter Laubs mening udtrykke *menighedens ydmyge modtagelse af det, ordene indeholder, den er dens ja og amen til ordene*.¹⁷ Spørgsmålet om musikstil handlede først og fremmest om musikkens rolle i gudstjenesten, ikke bare i salmerne, men i hele gudstjenestens musikalske udtryk. Skulle musikken tjene ordets forkyndelse alene, eller kunne den også gribe og uddybe menneskets religiøse følelsesliv? Debatten om musikstil er ikke forældet, selvom de færreste som Laub vil hævde, at kun en bestemt stilart kan bruges som gudstjenestemusik. Debatten peger videre til det afgørende spørgsmål om, hvad musikkens opgave i gudstjenesten er, og om hvilken sammenhæng der er mellem ord og toner. Det spørgsmål er vigtigt i dag, hvor der findes mange forskellige musikformer og mange forskellige religiøse udtryk. Kan al musik bruges til alle ord? Skal musikken i gudstjenesten gøre os glade, eftertænksomme, åbne, opløftede, alvorlige eller noget andet? Skal den være hjemlig, storladet, genkendelig, himmelsk, nøgtern, meditativ, ekstatiske? Hvordan bidrager gudstjenestens musik til kulturen, og hvordan bidrager kulturen til gudstjenestens musik?

7.4 Musik som forkyndelse

*Musik er den skønneste og herligste gave, Gud har givet. Den har ofte rørt mig så dybt, at jeg havde lyst til at prædike*¹⁸ Sådan siger Luther i en bordtale. Musikken kan bevæge sindet og fortolke evangeliet, og derfor har musikken ved siden af ordene en vigtig betydning i kirken.

Mange mennesker oplever ligesom Luther et følelsesmæssigt eller åndeligt møde med det guddommelige i musikken. Musikken har både sjælesørgerisk og forkyndende betydning, også ud over ordene. I de seneste 25 år har man i kirken kunnet registrere, hvor vigtig kirkekoncerten er blevet. Dagbladsannoncer, kirkeblade og sognenes hjemmesider ved jule- og påsketid dokumenterer, hvor meget oratorier og passioner fylder. I større bykirker tager man kantategudstjenesten op igen. Det er tydeligt, at de fleste kirkekoncerter ikke bare er koncert i kirken, men også udtryk for spiritualitet. I dag opsøger folk i høj grad musikken i gudstjenesterummet. Også en del mennesker, der ikke ellers ville opsøge en højmesse, finder hen til kirken på grund af kirkemusikken.

En del af gudstjenestens musik er instrumentalmusik. Musik uden ord. Her skal menigheden 'kun' lytte og modtage. Hvis instrumentalmusik skal give mening i gudstjenesten, er det ud fra den forudsætning, at musikken kan virke evangelisk, dvs. opbyggende, forløsende og trøstende, på den, der lytter. Med et billede kan man sige, at himlen skal spilles åben i gudstjenesten. I gudstjenesten har musikken en dobbelt funktion: Den er himmeltonen, der kan åbne menneskets sind for det guddommelige. Den er også livstonen, hvormed mennesket kan give udtryk for sit trosliv.

Uanset form og stilart kræver god kirkemusik uddannelse af musikere og bevidsthed hos menighedsrådet om musikkens betydning. I gudstjenesten fordrer det et nært samspil mellem præst og kirkemusiker, for at gudstjenestens musikalske helhed kan blive lige så omhyggeligt forberedt som ordene.

7.5 Drøftelse

Musikken er en integreret del af gudstjenesten. Musikken er ikke udsmykning eller event, men er med til at gøre gudstjenesten til et klangrum for evangeliet. Musikken har en dobbelt funktion: den tjener ordets forkyndelse, og den forkynder selv. Hvordan finder man kirkemusikalske udtryk, der både spejler tidsåndens musik og giver et kontrapunkt til denne? Hvordan fornyes den liturgiske musiktradition, så menigheden kan deltage og opleve 'en himmelsk tone', der stemmer os til ritualen?

7.6 Spørgsmål til debat

Hvad skal musikken gøre ved os i gudstjenesten?

Hvilke instrumenter er velegnede til at skabe musik i kirken?

Hvad skal forholdet mellem menighed og kirkekor være?

Skal man have en nadverliturgi uden menighedssang?

Hvilken form skal en trosbekendelse have? (på hvilken melodi, som talekor eller salme?)

Hvem skal bestemme, hvilken musik der kan eller skal spilles i kirken?

8

Sakramenterne

Dåbsordene 'Gå derfor hen og gør alle folkeslagene til mine disciple, idet I døber dem i Faderens og Sønnens og Helligåndens navn' og nadverordene 'Gør dette til min ihukommelse' peger på, at Gud ikke kun giver sig til kende i ord, men også i handlinger.

8.1 Dåb

Det er blevet et særkende for Den Danske Folkekirke, at dåben er en naturlig og væsentlig del af højmesse. Dåbsanordningens § 3 anviser, at *dåben foretages i kirken ved sognets gudstjenester på søn- og helligdage*. I den nuværende højmesseordning (1992) angives, at dåb - efter præstens og menighedsrådets fælles beslutning - kan placeres i gudstjenesten fire steder: *Dåb under en højmesse kan finde sted på trosbekendelsens plads, i tilknytning til første læsning, efter salmen efter prædikenen eller efter nadveren (Ritualbogen, s. 57).*

Hver for sig indebærer placeringerne både fordele og ulemper:

Dåb i begyndelsen: Placeres dåben i begyndelsen af gudstjenesten, hvilket lader til at være det mest almindelige, giver det symmetri og ligevægt med nadverens sakramente efter prædikenen. Holdes dåben så tidligt i gudstjenesten, gøres de to sakramenter til liturgiske yderpunkter - forstået således, at dåben da betegner en 'indgang' og nadveren en 'udgang', der sætter det kristne menneskeliv i perspektiv.

Dåb ved læsning: Når dåben placeres i højmessens afsnit Ordet, i forbindelse med læsningen fra Det Gamle Testamente, kan det bevirke en liturgisk flertydighed, fordi det tegnkraftige sakramente udfolder sig umiddelbart ved siden af bibellæsningen, der appellerer til medleven og eftertanke.

Dåb på trosbekendelsens plads: Dåb på trosbekendelsens plads giver en vis traditionshistorisk mening - da Den Apostolske Trosbekendelse er udviklet af oldkirkens dåbsbekendelser, og da Grundtvig fremhæver trosbekendelsen som en påmindelse om dåben. *Ritualbogens* højmessevejledning anfører, at *når der er dåb, kan trosbekendelsen som selvstændigt led af gudstjenesten bortfalde (Ritualbogen, s. 10).* Vejledningen tolker altså *Ritualbogens* udsagn *på trosbekendelsens plads* sådan, at placering af dåben på trosbekendelsens sted i gudstjenesten indebærer, at trosbekendelsen bortfalder som selvstændigt led. I praksis er det imidlertid udbredt, at man har begge dele. Bruges trosbekendelsen som selvstændigt led og gentages i dåbsritualets tilspørgsel, kan det imidlertid opleves som en uønskelig stereo-effekt, der svækker koncentrationen om bekendelsen.

Dåb før nadver: Dåb før nadveren kæder de to sakramenter, dåb og nadver, nært sammen. Det gør også gudstjenestens sidste del meget betydningstung. Og når nadveren følger lige efter dåben, vil Fadervor lyde to gange i umiddelbar nærhed af hinanden, hvilket svækker denne centrale bøn. Ved dåb sidst i

gudstjenesten - efter nadveren - gælder de samme fordele og ulemper som just omtalt, blot i omvendt rækkefølge.

8.2 Nadver

Ritualbogen (1992) definerer den normale søndagsgudstjeneste (højmessen) som en gudstjeneste med altergang. Nadverritualet, som tidligere var selvstændigt anført i ritualbøgerne, er i 1992-ordning integreret i højmessens liturgi. Indirekte - af indledningerne til slutningskollektene - fremgår det, at nadver kan undlades (*Ritualbogen*, s.34).

1992-ordningen regelfæstede det, der var blevet praksis i mange sogne, nemlig at fejre nadver hver søndag. Tidligere var nadveren en sjælden kirkehandling, som den enkelte, efter forudgående forberedelse og endda tilmelding, kun deltog i en eller to gange årligt.

I en del flersognspastorater, hvor der er flere gudstjenester samme søndag med samme bemanning, er der kun altergang til den ene søndagsgudstjeneste. Dette kan skyldes praktiske hensyn, men menighedsrådet kan også se det som en mulighed for at holde gudstjenester med forskellige udtryk og længde.

Det bør derfor overvejes, om der skal udformes et selvstændigt ritual for højmesse uden altergang (prædikengudstjeneste). Det kunne også overvejes, om der skal udformes et ritual for en kort gudstjeneste med nadver (se 3.3).

For en mere udførlig og tilbunds gående gennemgang og drøftelse af sakramenternes status, se rapport fra biskoppernes liturgiske faggruppe vedrørende dåb og nadver.

8.3 Spørgsmål til debat

Hvor foretrækker du, at dåben er placeret i gudstjenesten?

Overvej for og imod dåbsgudstjenester!

Hvordan oplever du nadveren i gudstjenesten? Er det et problem, at ikke alle deltager?

Er det vigtigt, at der er nadver i søndagens gudstjeneste?

Fællesskab

I Det Nye Testamente er et af ordene for kirke 'at komme sammen'. En gudstjeneste skal også kendes på, hvorledes denne komsammen forvaltes. Hvordan bidrager den enkelte - læg og professionel - til fællesskabet?

9.1 Den hellige almindelige kirke

Kirken er ikke en bygning. Kirken er de kristne. Eller, som vi med Grundtvig synger det: *Vi er Guds hus og kirke nu, bygget af levende stene*. At vi er de levende sten, som tilsammen udgør kirken, er Helligåndens værk. Det er Gud Helligånd, der skaber det kristne fællesskab, det kristne folk. Det sker, når vi hører evangeliet og røres. Her får vi at vide, at vi hører til, at vi er udvalgt og tilhører gudsfolket. Dette tilhørsforhold bliver tydeligt, når vi i gudstjenestens fællesskab deltager i bøn, forkyndelse, salmesang og nadver. Refleksioner over og diskussioner om, hvordan vi inviterer andre ind i det fællesskab, er afgørende for at skabe et godt gudstjenesteliv. En kirke, hvor alle de levende sten sammen styrker bygningen og selv bliver opbygget.

Når vi i trosbekendelsen bekender, at 'vi tror på den hellige almindelige kirke', sluses vi ind i et verdensomspændende fællesskab. Det er det samme ord, der samler alle kristne ud over hele jorden og gør os til ét folk. Dette globale perspektiv kommer til udtryk, når vi samles i vores lokale kirke. Vi læser fra samme bibel og bekender den samme tro. Samtidig med at kirken er en del af en global kirke, er den også en del af et lokalt samfund. Den er forsamlingen af døbte på et helt specifikt sted og må tage farve af stedets kulturelle og sociale kontekst. Den må spørge sig selv, hvordan evangeliet forkyndes og kan høres netop her. At sørge for at evangeliet kan høres, opmuntre og trøste, drejer sig både om at skabe de bedste betingelser for levende gudstjeneste, og i lige så høj grad om, hvordan vi lever som kristne og lader andre mærke den kærlighed, som vi har fået. Gudstjenestefællesskabet rækker ud i verden. Kirken er kaldet til mission og diakoni.

9.2 Deltagelse

Gudstjenesteligt liv og fællesskab lever af, at de, der deltager, bidrager til fællesskabet. Det begynder med, at man som kirkegænger tager sit 'kirkegængerembede' alvorligt. Det gør man simpelthen ved at indfinde sig til gudstjenesten og deltage i den. Der er ingen gudstjeneste, hvis der ikke er nogen til at synge, lytte og gå til alters. Det betyder, at de professionelle og menighedsrådet skal se til, at sognets gudstjeneste er både åben og inkluderende og forpligtende, så ingen gøres til tilskuer eller kunde.

I de seneste år har man mange steder arbejdet med, hvordan man i gudstjenesten kan byde velkommen. Alle er selvfølgelig allerede og altid velkomne, men en del er fremmede for at komme der og føler ikke, at de

kommer med samme ret 'for de kommer jo ikke så tit' eller 'ved ikke helt, om de er kristne'. Et 'Velkommen!' kan have stor betydning for erfaringen af en åben og inkluderende gudstjeneste. Det har også betydning, hvordan atmosfæren i kirken er, og hvordan man agerer overfor hinanden. Der kan bydes velkommen på forskellige måder: Det kan være kirketjeneren, der byder velkommen; det kan være frivillige fra menigheden, det kan være konfirmander, eller det kan være præsten, der byder velkommen mellem klokkeringning og bedeslag, eller har en kort introducerende velkomst efter den indledende hilsen.

Et sådant arbejde med at udvikle menighedskulturen må dog holde sig for øje, at det, der på nogle kan virke venligt og inviterende, på andre kan virke upassende. Det kan virke, som om nogen er værter og andre gæster. Et barn byder jo heller ikke sin søster eller bror velkommen i det fælles hjem. Og man er kommet til kirke for at deltage i gudstjenesten og gøre det med andre, men i en atmosfære, hvor ens eget og de andres sociale selv for en tid er nulstillet. Det handler ikke om, hvem man og andre også er og bliver set som, men om, hvem man er som menneske stillet over for Gud og set af ham.

9.3 Ansatte og frivillige

Præsten har det overordnede ansvar for gudstjenesten og sørger - i et samarbejde med organisten, kirketjeneren og koret/kirkesangeren - for, at gudstjenesten er godt forberedt og kan holdes på meningsfuld måde. Samarbejdet de forskellige faggrupper imellem er vigtigt for gudstjenestens helhed og stemning.

De sidste 25 år er frivilliges medvirken i gudstjenesten øget markant. Bag denne tendens ligger blandt andet en inspiration, dels fra Sverige, hvor erfaringer og tanker om deltagelse, involvering og menighedsopbyggelse er vægtige og talrige. Og dels fra USA, hvor man bl.a. har ladet sig inspirere af 'Round-Table-Pulpit', et prædikenværkstedsarbejde, hvor præst og interesserede kirkegængere sammen forbereder søndagens prædiken. Deltagelse af frivillige i gudstjenesten drejer sig både om deltagelse før, under og efter gudstjenesten. I mange gudstjenester er frivillige 'læsere', deler brødet ud ved altergangen og beder forbønner.

Der er flere begrundelser for at inddrage frivillige i gudstjenesten. Den primære er, at gudstjenesten er professionaliseret i en sådan grad, at den virker lukket og eksklusiv. Man vil derfor gerne inddrage flere i ansvaret for gudstjenesten for at lukke den op for flere. Menighedens medvirken understreger det lutherske princip om, at gudstjenesten er menighedens. Menigheden giver nu også stemme til gudstjenesten, ikke bare ved at synge, men ved at træde frem. At have opgaver i gudstjenesten giver også de frivillige erfaringer med at øve sig på troens sprog og tage et ansvar i forhold til at være kirke. Mange føler, at de dermed får mod og lyst til at dele troen med andre. Og de mærker, at det ikke er ligegyldigt, om de er der eller ej. Hvor prædikengrupper fungerer, er det til glæde for både præst og menighed, da det både bliver en bibelkreds i løbet af ugen og giver nye perspektiver til prædikenen. Endelig giver den oplæring, som ofte er nødvendig for, at det bliver godt for både frivillig og menighed, en faglig kunnen og en tilknytning, som både den frivillige og kirken har gavn af.

Der er også begrundelser for ikke at inddrage frivillige i gudstjenesten. Først og fremmest er det et argument, at inddragelsen allerede finder sted. Den største del af den samlede gudstjeneste forrettes ikke fra alter, prædikestol eller døbefont af præsten, men fra kirkebænkene og kirkegængernes salmesang. Hele gudstjenesten er afhængig af kirkegængernes aktive deltagelse, både fysisk og mentalt. Kirkegængerens er allerede involveret og inkluderet i det, der sker. Nogle oplever den øgede lægmandsvaretagelse i gudstjenesten som ekskluderende og menighedssplittende.

Endelig peger spørgsmålet om forholdet mellem frivillige og ansatte i gudstjenesten på en generel samfundsmæssig udvikling og problematik. På mange felter i kultur- og samfundsliv opblødes grænserne mellem professionel og frivillig, således at den frivillige får en vigtig status ved siden af den professionelle (fx på plejehjemmene). Menigmands viden og kompetence kan dog ikke erstatte den faglige autoritet, og vi vil gerne have 'ordentlig besked', når vi kommer i lægehuset, på skolen og på biblioteket. Og det gælder måske også i kirken. Man vil gerne mødes med kompetente fagligheder hos præsten, kordegnen og kirke- og kulturmedarbejderen. Derfor er det vigtigt, at når frivillige overtager dele af de professionelles arbejde, så følger kvalitetskravene med. Der er derfor eksempler på, at man uddanner lægfolk, som påtager sig en gudstjenesteopgave.

9.4 Drøftelse

Kirke er et fællesskab. Hvert sogn må finde ud af, hvordan det fællesskab udmønter sig. I forhold til gudstjenestelivet kan man drøfte, om eller hvordan man kan vise gudstjenestens åbenhed og inkluderende væsen. Nogle har med det samme en dyb følelse af at være velkommen, andre overvældes af fremmedheden og det indforståede og føler sig ikke hjemme. At føle sig velkommen handler både om atmosfæren, menigheden og liturgiske og praktiske valg truffet i forhold til gudstjenesten. Man kan diskutere, i hvor høj grad det erfarer, at gudstjeneste er noget, vi er fælles om. Deltagelsen er afgørende, og man kan deltage ved sang og bøn, ja, egentlig ved så lidt som at lytte. Erfares det også sådan? Nogle oplever, at det styrker fællesskabet at inddrage frivillige i gudstjenesten, andre oplever det modsatte. Er det, at frivillige bidrager i gudstjenesten, et udtryk for, at kirke er noget, vi er sammen, eller er det de professionelle præster, organister, sangere, kirketjenere og kordegne, der netop i kraft af deres professionalisme skaber rammerne for en offentlig gudstjeneste, hvor alle kan være med?

9.5 Spørgsmål til debat

Føler du dig som en del et fællesskab, når du er i kirke?

Vil du gerne bydes velkommen til gudstjeneste? Hvis ja - hvordan? Hvis nej - hvorfor ikke?

Hvad synes du om at hjælpe til i gudstjenesten - eller om at andre gør det?

Hvilke krav kan man stille til frivillige i gudstjenesten?

10

Rummet

Kirkerummet inviterer til et mentalt gearskifte ved at signalere, at inde i dette rum er noget 'mere' på færde. Gudstjenesten er rumlig. Alt i rummet har betydning for gudstjenesten; arkitektur, akustik, indretning, billeder, symboler, lysindfald, blomsterne på alteret, PowerPoint(-skærme), alt er med til at kaste et lys ind over evangeliet og dermed med til at forme kirkegængerens tro.

10.1 Atmosfære

Ethvert sted har sin atmosfære. Atmosfærer er et mellemfænomen. De opstår imellem os og vores omgivelser - de er i en vis forstand selve vores møde med verden. Atmosfærer har en både objektiv og subjektiv side. De har med konkrete rumlige arrangementer at gøre (rum og ting). De er dog også bundet til os selv og har dermed et subjektivt udtryk. Atmosfærer er selve vores stemte indtryk af omgivelserne. En atmosfære er vores følelsesfulde, fornemmende og forstående indtryk af vores møde med omgivelserne.

Kirkerummet har sine ganske bestemte atmosfærer. De er særegne. Kirkerummet 'omstemmer' os, ofte ubevidst¹⁹. Alt efter hvilket kirkerum, vi kommer ind i, stemmer det sindet. Atmosfæren bestemmes især af arkitekturen: Er der højt til loftet, eller er det et lavloftet rum? Hvorledes kommer lyset ind i kirken, og hvor meget lys? Hvorledes er bevægelsesforløbene i kirkerummet: Er det et langstrakt rum eller en tæt sluttet kirkekrop? Hvilket inventar findes i kirken: Sidder man på bænk med plads til andre, eller sidder man på sin egen stol? Sidder man på rækker eller i rundkreds? Hvilken slags kunst udsmykker kirken: Kalkmalerier fra 1200-1400-tallet, Peter Brandes' udsmykning af vinduet eller en Carl Bloch altertavle? Kirkerummet, med alt hvad det rummer, oplader tanke, refleksion og forståelse.

Man har ofte brugt udtrykket, at Ordet helliger huset, og det er sandt. Men sandt er det også, at arkitektur, indretning, kunst, blomsteropsatser, liturgiske rekvisitter påvirker kirkegængerens erfaring af det hellige.

10.2 Rummets indretning og akustik

Gudstjenesterum er forskellige, og det får indflydelse på tilrettelæggelsen, fejringen og oplevelsen af gudstjenesten. Bygning, arkitektur, indretning har formativ indflydelse på gudstjenesten. Der er forskel på domkirken, middelalderkirken og den moderne kirke fra 70'erne. Alene fornemmelsen af 'afstand' og 'nærhed' falder forskelligt ud. Ethvert kirkerum har sit centrum, måske flere centre, og det får sammen med de forskellige liturgiske scener placering - alter, døbefont, prædikestol - afgørende indflydelse på, hvorledes præst og menighed agerer i forhold til hinanden og dermed også på modtagelsen af evangeliet.

Indretningen af kirkerummet fortolker opfattelsen af den gudstjenestelige komsammen. Vil rummet samle mennesker og styrke den kropslige nærhed i fællesskabet? Eller skal der være plads til individualisten, der helst vil sidde bag ved søjlen? Kirkerummet lægger spor ud for modtagelsen af evangeliet, ligesom liturgien

gør, og derfor har indretningen stor betydning. I nogle kirker har man fundet, at den klassiske bænkerække er hæmmende for nærvær og fællesskab, og man har derfor indrettet kirkerummet anderledes.

Et kirkerums udformning har også afgørende betydning for gudstjenestens musik. Indtil omkring år 1900 var de fleste kirkerums akustik målrettet musikudøvelse, først og fremmest sang, og der var længere efterklangstid. I nyere tid har man prioriteret det talte ord, og akustikken er tilsvarende tør. Det har betydning for salmesangen og for al anden musikudøvelse. De allerfleste kirker har i dag mikrofon og højtaleranlæg, så det talte ord står tydeligt og klart. Hvordan kan man hjælpe menighedens sang godt på vej, også akustisk? Kan de mest knastørre rum forbedres akustisk til hjælp for sang og musik?

10.3 Nye rum i gamle kirker

Nye tider, nye rumforhold. De gamle middelalderkirker står i disse år over for flere udfordringer. Den ene udfordring handler om menighedens ønsker om ændring af det traditionelle gudstjenesterums indretning. Den anden handler om brug af kirkerummet til andet end gudstjenester.

Kirkerummet har ikke været statisk. Det har udviklet sig op gennem kirkens historie. Mest markant i overgangen fra det katolske til det protestantiske kirkerum, hvor prædikestolen og bænkebl.a. kom ind. Der har været en kontinuerlig historisk udvikling, hvor skiftende samfundsmæssige, teologiske og åndshistoriske faktorer med tilhørende gudsbilleder har påvirket udformningen af byggerierne. Og alligevel må vi sige, at middelalderens landsbykirke med aflangt skib og processionsakse og aflukket til kor og apsis med alter er det typiske gudstjenesterum i landsbykirken.

I dag er der flere kirkefolk, der mener, at der er brug for at nytænke rummets indretning. Grundet nye gudstjenestelige behov. Søndagens højmesse kan måske godt fungere med den middelalderlige indretning, men de andre gudstjenester og andagter kalder på nyindretning. De høje bænke fastlåser gudstjenesten i en bestemt form. En menighed, der sidder på række, ser hinandens rygge. Det ser nogle som en hindring for et ordentligt 'fællesskab', og de vil derfor gerne have bænkerækken skiftet ud med halvcirkulær, en U- eller V-form, så man har mulighed for at se hinandens ansigter, så at kroppen ikke er skjult bag højt inventar. Andre vil have prædikestolen ud, for præsten prædiker bedre fra gulvet. Nogen ser behovet for at etablere 'lillekirken' i kirkerummet af hensyn til en større intimitet og anden atmosfære.

Fleksibiliteten med hensyn til indretningen af funktionelt religiøst rum udfordres på den anden side af og til af de regelsættede og institutioner, der har til opgave at bevare kulturarven (f.eks. stiftsøvrigheden og Nationalmuseet). Mere end 70% af folkekirkens kirkebygninger er middelalderbygninger og udgør en enestående national kulturarv. Folkekirken har hidtil undgået fredning af kirkebygningerne mod til gengæld at være lydhør over for statens og stiftsøvrighedens fagkonsulenter. Vejen til at bevare kirkerne som både brugsrum og kulturarv er den åbne samtale mellem kulturhistorisk, teologisk og æstetisk fagkundskab og den lokale bestyrelse af kirkerne, nemlig menighedsrådene. Man kan også overveje at differentiere mellem indretningen af de forskellige kirkerum i et bestemt område.

10.4 Andre medier

Medierne har en central placering i samfundet, også når det drejer sig om religion og religiøsitet. Ikke alene udnytter de traditionelle dannelsesinstitutioner medierne i deres kommunikation, men medierne har fået en selvstændig institutionel placering i vores samfund. Mediernes påvirkning af religionen hænger sammen med en mere generel proces i kultur og samfund: medialisering. Herved forstås *den dobbeltsidede proces, hvor*

medierne på én og samme tid udvikler sig til en selvstændig institution i samfundet og bliver en integreret del af andre samfundsinstitutioners virke.²⁰

Medieteknologien har holdt sit indtog. Flere kirker har gennem de sidste år installeret fladskærme eller projektorer i kirkerummet. Brugen af nye medier varierer. Nogle steder har de fortrinsvis en praktisk funktion. Salmenumrene vises på skærme, og salmeteksterne projiceres op på korvæggen. Andre steder indgår medierne aktivt i selve liturgien. Der vises eksempelvis billeder, som understreger den enkelte gudstjenestes placering i kirkeåret. Billedet af nyudsprungne bøgegrene er således med til at stemme gudstjenesterummet til pinse. Eller præstens prædiken følges af billeder. Der kan være tale om billedprædikener, hvor præsten fortolker dagens evangelium ved hjælp af et billede. Andre steder introducerer skiftende billeder de forskellige dele af prædikenen. Der er også eksempler på 'PowerPoint-prædikener'. Præsten fremfører sin prædiken i stil med de PowerPoint-præsentationer, som kendes fra uddannelses- og erhvervssammenhænge.

Fortalerne for disse nye medier i kirkerummet gør gældende, at kirken altid har benyttet sig af samtidens kommunikationsformer, og at der aldrig har eksisteret særlige kirkelige kommunikationsmidler. De mener, at den nye teknologi og de kommunikationsmuligheder, den giver, er med til at gøre afstanden mellem kirke og folk mindre. I en visuel verden gør fladskærme og projektorer kirkerummet mere aflæseligt og hjemligt for kirkegængerne. Det gavner forkyndelsen.

Modstanderne af denne tendens hæfter sig ved, at kirken aldrig har benyttet sig af alle kommunikationsmidler, blot fordi de var tilgængelige, men har valgt dem, der bedst kom overens med kirkens særlige budskab og samværsform. Man vil hæfte sig ved fladskærmes og projektorers mangel på skønhed, deres tekniske væsen, som står i modsætning til naturlige kommunikationsformer som stemmer, musik fra akustiske orgler, kunstværker og tekstiler. Alle kender til, at der skabes en distance, og at noget går tabt blot ved, at den menneskelige stemme formidles og forstærkes gennem mikrofon og højttaler. Og en skærm er i de flestes daglige bevidsthed og brug et 'vindue' ud af det rum, man er i. Desuden isolerer den betragterens opmærksomhed i forhold til andre i samme rum. Professor Bent Meier Sørensen kalder det, at vi bliver 'fjernværende alene sammen'. Gudstjenesten har således altid fundet sted i et rum, som også mediemæssigt skilte sig ud fra andre rum. Man vil understrege, at netop den anderledeshed og koncentration er en væsentlig mulighedsbetingelse, for at evangeliet kan blive sat i spil.

10.5 Drøftelse

Vi har middelalderkirker med kalkmalerier, som åbner til en helt 'anden' verden. Vi har katedraler, der vidner om Guds storhed. Vi har moderne kirker, som spejler vores egne huse. Hvert 'hus' har sin egen atmosfære, og fejringen af gudstjenesten må tage hensyn til de forskellige kirkerum. Er kirkebænken en hindring for en nutidig nærværende gudstjeneste? Bliver man nødt til at samle menigheden oppe i koret, når den bliver for lille til det store kirkeskib? Hvilke moderne medier skal vi tage i brug for at nå ud med budskabet? Kirkerummet i sig selv har i vores tid fået en større opmærksomhed i forhold til gudstjenesteoplevelsen, og derfor må man nøje diskutere indretningen.

10.6 Spørgsmål til debat

Hvilken atmosfære er vigtig i et kirkerum?

Skal kirkerummets indretning gøres fleksibel, så rummet kan bruges på flere forskellige måder?

Skal vores tids kommunikationsredskaber bruges i gudstjenesten? Hvorfor/ hvorfor ikke / På hvilken måde?

Er der en grænse for, hvad kirkerummet kan bruges til? Hvis ja, hvor går den?

Andre gudstjenester

Højmessen har fået en lillesøster og lillebror - den 'anden gudstjeneste'. De små søskende fylder allerede meget i folkekirkens gudstjenesteliv, og de spiller på andre strenge end højmessen. Hvordan er forholdet mellem den 'første' og den 'anden' gudstjeneste?

11.1 Højmessen og de 'andre gudstjenester'

Alle gudstjenester ud over sognets hovedgudstjeneste søndag kaldes med et fælles udtryk for folkekirkens 'andre gudstjenester'. Det dækker dermed en bred vifte af gudstjenester, men også andagter, natkirke, morgen- og aftensang. Fælles for dem er, at de oftest har en fast form (liturgi) og en vis hyppighed (dagligt, ugentligt, månedligt, årligt).

Der er ingen autoriserede liturgier, men i *Tillæg til Alterbogen* findes der vejledninger for denne væsentlige folkekirkelige praksis. Desuden er der mange frie anbefalinger i omløb, både udgivet og overleveret. Liturgierne bæres i høj grad af en lokal praksis, der ofte er udviklet i fællesskab af præster, organister, kirke- og kulturmedarbejdere, menighedsråd og andre frivillige.

De andre gudstjenester har inden for de seneste 25 år fået en markant udbredelse i folkekirken. Det vækker en nysgerrighed efter at finde ud af, hvordan de andre gudstjenesters form og indhold ser ud. Er der et eller flere kerneritualer, der bør indgå for at fastholde en evangelisk-luthersk identitet?

11.2 Motiv og anledning

Opblomstringen af de mange andre gudstjenester har flere motiver:

- Ønske om at rette gudstjenester mod en bestemt gruppe af mennesker (børn, unge, grupper af voksne)
- Ønske om at markere en bestemt anledning i menneskers, samfundets, kirkeårets liv: byfesten, Skt. Hans, Grundlovsdag, kyndelmisse, halloween, ved en katastrofe, ved mærkedage eller som et åndehul i hverdagen.
- Ønske om en anden liturgi
- Ønske om mindre fast liturgi
- Ønske om at udtrykke sig på en anden måde i ord, musik, tid og rum

De mange nye gudstjenester rejser spørgsmålet, om der er brug for at fastlægge eller autorisere visse elementære liturgiske udtryk, så der er fællestræk ved genren 'andre gudstjenester'? Eller skal man lade liturgien være fleksibel i forhold til anledningen?

11.3 Dåbsgudstjeneste

I en del sogne er der lørdagsdåb. Den har visse steder en fast plads i gudstjenestekalenderen og hører formelt under 'andre gudstjenester'. Det er sognepræstens afgørelse, om der i et sogn skal holdes dåbsgudstjenester (*Dåbsanordningen* § 3 stk. 2)

De færreste dåbsgudstjenester bruger formentlig højmissen som forbillede, men alligevel vælger nogle præster søndagens evangelium som læsning og stof til prædiken og dåbstale. Enkelte steder fejres også nadver efter dåben. Langt de fleste foretrækker dog en enklere form, hvor dåbsritualet er bærende centrum i liturgien. Der synges tre-fire salmer, der er dåbstale, dåb, og der slutes af med kollekt og velsignelse. Det kendetegner dåbsgudstjenesten, at præsten både kan inddrage dåbsforældre i salmevalg og indoptage samtalestof fra dåbssamtalen i dåbstalen.

11.4 Hverdagsgudstjeneste

Betegnelsen 'andre gudstjenester' dækker også og primært over en stor rigdom af hverdagsgudstjenester fordelt over ugen.²¹ Det er ikke en ny opfindelse. Tidligere har der f.eks. været onsdagens skriftemålgudstjeneste eller fredagens nadvergudstjeneste. Efter en periode, hvor højmissen har været stort set enerådende, er hverdagsgudstjenesten nu tilbage, men i nye former. Liturgierne er meget forskellige, og gudstjenesterne har måske mere andagtskarakter, idet gudstjenestelige markører som evangelium, prædiken og nadver ofte ikke er en del af liturgien. De eneste næsten sikre rituelle led er Fadervor og velsignelse, mens trosbekendelsen ofte er udeladt. Udbuddet af 'andre gudstjenester' er stort:

- morgen- og aftensang
- meditationsgudstjeneste
- børnegudstjeneste
- skolegudstjeneste
- minikonfirmandgudstjeneste
- konfirmandgudstjeneste
- spejder/korgudstjeneste
- fyraftensgudstjeneste
- kyndelmisse - fastelavn – halloween
- natkirke
- musikandagt

De har fælles kendetegn. For det første knytter de sig til særligt **tidspunkter**. Selvom vi lever i en digital tidsalder, sætter universets tid sig igennem i fx kirkeårets markeringer. Jo mere digitaliserede i hovedet vi bliver, jo mere søger vi ind i gudstjenestelige lommer og pauser, hvor vi får fornemmelse for naturens og

universets rytme (morgen- og aftensang, fyraftensgudstjeneste, skumringsgudstjeneste, kyndelmissegudstjeneste, natkirke).

For det andet har de karakter af at være et **helle**. Der skabes gudstjenester eller andagter, der appellerer til det rastløse menneske, der søger ro og fred, både for krop og sjæl (meditationsgudstjeneste, pilgrimsgudstjenester, Taizé-gudstjenester).

For det tredje er **æstetikken** anderledes. Musik- og salmepertoiret er anderledes end i højmissen. Det er ofte nyere salmer ledsaget af andre instrumenter end orgel (klaver, andre instrumenter), ligesom kor og leadsang medinddrages. De musikalske indslag opleves som en æstetisk dimension, hvor der er rum til eftertanke. En lytten, der ikke er passiv, men etablerer et andet rum, på linje med at høre en tekst oplæst. De andre gudstjenester knytter i højere grad an til flere æstetiske greb for at give kirkegængerne rum og lejlighed til at reflektere over gudstjenestens tekster, tema og egen eksistens. På samme måde arbejdes der med Taizé-sange og andre traditioner inden for sange, der let kan læres på stedet af alle.²² Endelig for det fjerde er menighedens **delagtighed** i gudstjenesten et markant træk (deltagelse i drama, bønneskrivning).

Disse gudstjenester er et vækstslag i folkekirkens liturgiske fornyelse. Der findes ikke et samlet overblik over de nye og alternative gudstjenesteformer. Variationen er stor. Eneste næsten sikre led er Fadervor og velsignelse. Den traditionelle prædiken kan have fået en anden form, være erstattet af en fortælling eller udeladt. Tekstlæsning er tilpasset lejligheden. Gudstjenesterne er kendetegnet ved stor liturgisk frihed, og man kan diskutere forholdet mellem liturgisk frihed og dogmatisk holdbarhed. Der fordres således et stort teologisk mod af dem, der skaber de nye gudstjenesteliturgier, og tilsvarende fordres der også teologisk og liturgisk indsigtfuldhed, fordi folkekirkens medlemmer måske alene møder troen og gudstjenesten gennem disse andre gudstjenesteformer. Hvis kirkegængerne kun kommer til disse gudstjenester, hvad betyder det så, at f.eks. prædikenen vælges fra? At andre tekster end de bibelske overtager majoriteten? At grundelementer fra højmissen som f.eks. trosbekendelsen fravælges? Er det måske netop fraværet af disse elementer, der tiltrækker 'den anden gudstjenestes' menighed?

11.5 Lægmandsgudstjeneste

Lægmandsgudstjenesten er ikke særlig udbredt i Den Danske Folkekirke, sammenlignet med f.eks. Færøerne, hvor den er helt almindeligt fænomen. Imidlertid er der forhold, der tilskynder til at overveje den mere seriøst. Pastorats- og sognestrukturen ændres i disse år, hvilket betyder, at der i mange kirker i flersognspastorater ikke afholdes gudstjeneste hver søndag. Frekvensen i gudstjenester kan blive så lav, at menigheden holder op med at gå til gudstjeneste. Her kan det at menigheden selv afholder gudstjeneste om søndagen være afgørende for, at gudstjenesterytmen ikke går i stykker. Det at menigheden repræsenteret ved menighedsrådet beslutter sig for at træde til og sikre, at alle i sognet kan mødes om søndagen til gudstjeneste, kan blive en rigdom for sognet. Lægmandsgudstjenesten får automatisk et andet præg end den professionaliserede højmesse, og menighedsmedlemmer gør sig erfaringer med forberedelse og afholdelse af gudstjeneste.

Et fremtidigt scenarie med lægmandsgudstjenester skal naturligvis tage flere forhold med i overvejsen: Hvilken liturgi skal søndagens lægmandsgudstjeneste have? Hvilke former for prædiken kan man forestille sig: Traditionel prædiken, oplæste prædikener eller måske samtale om evangeliet? Skulle lægmandsgudstjenesten have mere musik og f.eks. flere tegnhandlinger, såsom lystænding eller skrivning af bønner? Er der gudstjenesteled, som lægmandsgudstjenester ikke skal indeholde?

11.6 Migrantgudstjenester

Med den globale udvikling erfarer vi i disse år, at mange nydanskere banker på hos folkekirken. Flere steder i landet etablerer nydanskerne selv menigheder med deres egne gudstjenester. Det er menigheder, som typisk tilhører en bestemt etnisk gruppe, der har deres egen præst eller får besøg af en præst jævnligt. Ofte låner disse menigheder folkekirkens lokaler, og så har de en eller to gange om året fælles gudstjeneste med den danske menighed.

Nogle sogne foretrækker at lave en særlig migrantgudstjeneste. Det betyder, at gudstjenesten bærer præg af at foregå på et andet sprog end dansk, ofte også af en anden salmetone (Taizé, engelske salmer, lovsange etc.) og af en anden liturgi.

Men mange af nydanskerne vil også gerne være en del af folkekirkenes gudstjenesteliv. Apostelkirken på Vesterbro i København er en af de kirker, som har gjort en særlig indsats for integrationen af nydanskerne i gudstjenesten. Kirkens præst, Niels Nymann Eriksen, udtaler, at der er tre faktorer, som er væsentlige i mødet med nydanskerne. Den ene er **tilgængelighed** - at nydanskerne møder en fast og tydelig liturgi, hvor kodeordet er genkendelighed. Den anden faktor er installering af **oversættelsesapparat**, således at nydanskerne kan følge med i gudstjenesten. Og endelig for det tredje handler det om **medinddragelse**, hvilket ud over det at knæle ved alteret under altergangen og salmesang også kan være f.eks. fredshilsen ved afslutningen af gudstjenesten: "Det er vigtigt at skabe kontakt mellem danskere og nydanskere, hvor vi ser hinanden i øjnene og giver hånden".²³

11.7 Drøftelse

Mennesker er forskellige og har forskellige præferencer. For nogle er højmessens mange ord ikke det, der skaber fred og aflaster. De søger stilheden. Nogle kommer ikke fast i kirke, men kommer ved særlige anledninger. Nogle kommer med deres børn, for nogle passer det bedst med korte gudstjenester i hverdagen. Nogle steder vil man gerne kunne målrette gudstjenesten til dåbsmenighed og holder dåbsgudstjenester separat. Det moderne menneskes forskellige behov er afspejlet i udbuddet af gudstjenesteformer i folkekirken. Men hvad er forholdet egentlig mellem højmassen og det, vi - af mangel på bedre begreb - samler i en kasse, vi kalder 'andre gudstjenester'? Er der forskel på den teologi, de repræsenterer? Hvad er forholdet mellem de ressourcer, vi bruger på det ene og det andet? Hvordan bygger vi bro mellem menighederne, og hvordan - og hvad - kan højmassen lære af disse gudstjenester, der tiltrækker en anden (ofte yngre) menighed?

11.8 Spørgsmål til debat

Hvad er din drømmegudstjeneste? Form - indhold - tidspunkt - inddragelse - musik

Hvordan er forholdet mellem højmassen og de andre gudstjenester?

Hvad skal der som minimum være for at man kalder det en gudstjeneste?

Kan man skabe en gudstjeneste, der når alle?

Hvordan forholder du dig til lægmandsgudstjenester?

Hvordan kan vi åbne folkekirken op for kristne migranter?

12

Liturgisk arbejde og dannelse

Liturgisk arbejde handler om at forberede og deltage i gudstjenesten. Og om efter gudstjenesten at reflektere over, hvad vi har været en del af. Løbende samtaler om liturgi, praksis og efterfølgende refleksioner er alt sammen med til at gøre alle involverede bedre til at se, hvad den gode gudstjeneste er.

12.1 Liturgi og kirkeret

Liturgisk arbejde i folkekirken begynder i samvirket mellem kirkens medarbejdere, præst og menighed (menighedsråd). Det betyder, at menigheden via menighedsrådet har en stor bestemmelsesret, hvad angår liturgiske ændringer. En præst kan f.eks. ikke ændre i liturgien uden menighedens (= menighedsrådets) godkendelse, en biskop og et ministerium kan heller ikke gennemtvinge nye ordninger over for menigheden.

I Danmark har vi ikke en tradition for formel liturgisk lovgivning. Liturgien reguleres ved kongelige resolutioner. I praksis fungerer det på den måde, at biskopperne indstiller til ministeren, hvilke nye ordninger der skal implementeres i folkekirken. Nye ordninger har oftest deres rod i liturgisk eksperimenterende arbejde lokalt, som så har kaldt på kommissionsarbejde, hvorefter biskopperne har samlet op og indstillet til nye ordninger. Folkekirken har tradition for konsensus mellem implicerede parter, når det gælder liturgisk arbejde.²⁴

Det ene princip for liturgisk lovgivning er altså en høj grad af konsensus. Det andet princip er begrebet 'usus' - hvad der er i brug, dvs. den faktiske praksis i menighederne. Som det allerede er anført flere steder i rapporten, så vokser liturgiske forandringer op nedefra i menighederne. Og i mellemtiden mellem det liturgiske spirebed og liturgisk ordning indføres ofte prøveordninger og dispensationer i forhold til gældende ordning. Således afbalanceres magtforholdet mellem menighed, præst og biskop. Det foregår for det meste i en mindelig udveksling og afbalancering i forholdet mellem tradition og fornyelse. Vi henviser her til overvejelserne i rapporten *Folkekirken liturgi - mellem frihed og fasthed* (2018). I denne rapport opstilles tre scenarier for den fremtidige gudstjenesteform: Den 'konservative' model (1992-ordningen), den 'frie' model og endelig 'mellemsvejen'. Efter vores gruppes opfattelse kan scenarierne suppleres med en fjerde, der afspejler en udbredt forståelse af autorisationsbegrebet, hvor den nuværende 92-ordning forstås ud fra autorisationens ånd frem for dens bogstav, og altså som en rettesnor snarere end en facitliste. Denne tolkning kan opfattes som en allerede fungerende mediering af model 1 og model 2, hvor friheden er fastholdt af ordningens lutherske ånd. Dette scenarie forudsætter biskoppens aktive tilsyn og ikke mindst samarbejdet mellem menighedsråd på den ene side og præst og organist på den anden.

12.2 Liturgisk uddannelse

Udviklingen går i retning af større frihed til at præge gudstjenestelivet lokalt. Men det fordrer en klarere liturgisk bevidsthed hos alle involverede - både hos menighedsrådet som beslutningstagere og hos dem, der skal føre liturgien ud i livet.

Det kræver kompetencer at afholde en gudstjeneste. Præst og organist har i de fleste tilfælde en god dannelses- og uddannelsesbaggrund, præsten fra universitet og pastoralseminarium, organisten fra kirkemusikskole eller konservatorium. Men det er faggruppens opfattelse, at en opprioritering af liturgisk og hymnologisk efteruddannelse af både præster og kirkemusikere (men også kirke- og korsangere og læglæsere) er nødvendig. Vi vil i denne sammenhæng pege på følgende områder, hvor der kunne oprustes:

- Liturgisk håndværk - liturgisk autenticitet, liturgisk spiritualitet
- Æstetisk dannelse - oplæsning, retorik, kropssprog, fremtræden
- Salmekendskab
- Samarbejde mellem præst, organist, menighedsråd og kirkens øvrige medarbejdere
- Menighedsrådenes liturgiske kompetence
- Præsten som gudstjenesteleder og formidler
- Træning af frivillige oplæsere

12.3 Nationalt liturgisk center

Som sagt er liturgisk arbejde i folkekirken baseret på et mindeligt forhold mellem decentralt og centralt hold. I mange menighedsråd har man nedsat gudstjenesteudvalg, som kan være med til at styrke det liturgiske arbejde. Også på stiftsniveau har man flere steder etableret gudstjenesteudvalg, der forestår liturgisk udviklingsarbejde. Initiativet *Værkstedet GudstjenesteLIV* ved sognepræst Tine Illum og organist Søren Andresen (Sdr. Bjert, Haderslev stift) arbejder på tværs af stifter på sogne- og provstibasis med at give menigheder redskaber til at samtale og samarbejde om sognenes gudstjenesteliv. På stiftsplan skal også nævnes de *liturgiske frisogne* (fx Lindevang (København) og Sdr. Bjert (Haderslev)), hvor man eksperimenterer med liturgisk nytænkning.

Inden for de seneste ti år har et liturgisk netværk under FUV set dagens lys. De afholder blandt andet en årlig liturgikonference på Galleri Emmaus, hvis mål er erfarings- og vidensdeling mellem både fagfolk (præster og organister) og lægfolk - til inspiration og opmuntring af det liturgiske arbejde i menighederne. Det danske netværk følger også med i, hvad der liturgisk sker uden for landets grænser, blandt andet i udenlandske netværk såsom *Leitourgia* (et nordisk funderet netværk) og Den tyske evangeliske Kirkes (EKD) *Zentrum für Gottesdienst und Kirchenmusik* i Michaeliskloster i Hildesheim, hvor der er skabt et tværfagligt center for liturgi og kirkemusik i bredeste forstand. Nævnes skal også *Internationale Arbeitsgemeinschaft für Hymnologie*, der også har danske medlemmer, og som har særlig fokus på såvel salmeforskning som salmebrug.

For at kvalificere det liturgiske arbejde i folkekirken foreslår faggruppen, at der oprettes et liturgisk center. Centeret skal drøfte, udvikle, indsamle og dele erfaringer og dermed højne det liturgiske arbejde på alle niveauer i folkekirken. Centeret kunne have en rådgivende og støttende rolle i forhold til provsters og biskoppers tilsyn og rådgive menigheder og præster i liturgiske spørgsmål, formidle inspiration fra udlandet og stå i kontakt med forskellige liturgi-fora. Endelig kunne et sådant center være med til at udvikle nye

liturgiske vejledninger samt være initiativtager til samlinger af tekster, bønner og salmer. Centeret skulle også følge og evaluere den liturgiske udvikling og praksis samt arrangere kurser og tage initiativ til liturgiske udgivelser.

Faggruppen foreslår, at et liturgisk center bliver knyttet ligeligt til FUV og Folkekirkens Kirkemusikskoler og får tildelt stillingsressourcer, der svarer til opgaverne. En bestyrelse, følgegruppe eller et aftagerpanel må have såvel akademisk, gejstlig, kirkemusikalsk og menighedsrådsmæssig repræsentation.

¹ Eberhard Harbsmeier og Hans Raun Iversen, *Praktisk teologi*, Anis 1995, s. 251ff.

² Se Holger Villadsen, *Folkekirkens gudstjenestereform 1992*, Books on Demand 2011, s. 27-42

³ Erik A. Nielsen, *Den skjulte gudstjeneste*, Alfa 1987/2011

⁴ Gitte Buch-Hansen, *Ord og liturgi*, oplæg v. seminar for arbejdsgruppen. Artiklen findes på Haderslev Stifts hjemmeside.

⁵ *Folkekirkens liturgi - mellem frihed og fasthed*, 2018, s. 23-24

⁶ Mogens Müller, *Det Gamle Testamente hører ikke hjemme i kirkens tekstrækker*, kronik i Kristeligt Dagblad 1.10.2018. Se endvidere Mogens Müller, *Hører Det Gamle Testamente stadig hjemme i den kristne Bibel?* i *Bibelen i gudstjenesten*, Gitte Buch-Hansen og Frederik Poulsen (red.)

⁷ Kirsten Nielsen, *Det Gamle Testamente kan fint fungere på gudstjenestens præmisser*, kommentar i Kristeligt Dagblad 9.10.2018. Anders Klostergaard Petersen, *Misforstået opgør med Det Gamle Testamente*, kronik i Kristeligt Dagblad 10.10. 2018

⁸ Marlene Lorenzen, *Prædiken og ordkult - mellem teologi og empiri*, i Nete Helene Enggaard og Rasmus Nøjgaard (red.), *Tradition og fornyelse. Teologiske perspektiver på gudstjeneste og liturgi*, Eksistensen, 2018

⁹ *Alterbogen* (1992) s. 35

¹⁰ Marianne Christiansen, *Salmesangen i gudstjenesten*, i *Salmebog - Grundbog i hymnologi*, red. af Peter Balslev-Clausen og Hans Raun Iversen, Det Kgl. Vajsenhus' forlag, 2014, s. 134

¹¹ Jørgen Kjærgaard, *Hvorfor synger vi - stadig - i kirken?* oplæg v. seminar for liturgisk arbejdsgruppe om gudstjenesten, s. 3. Artiklen findes på Haderslev Stifts hjemmeside.

¹² Jørgen Kjærgaard, *ibid*, s. 4

¹³ Se Lotte Smith-Petersen, *Korarbejde og sangteknik*, i *Salmesang*, red. Peter Balslev-Clausen og Hans Raun Iversen, Det Kgl. Vajsenhus' Forlag, s. 73-81

¹⁴ *100 salmer - Et salmebogstillæg*, Eksistensen 2016, s. 9

¹⁵ *Kirkesangbogen*, Det Kgl. Vajsenhus' Forlag 2017, s. 7

¹⁶ Martin Nicol, *Weg im Geheimnis*, Vandenoek & Ruprecht, 2009, s. 173

¹⁷ Thomas Laub, *Om kirkesangen*, C. A. Reitzels Forlag, 1887, s. 9

¹⁸ Jacob Ørsted, *Godbidder - Citater fra Martin Luthers frimodige tale omkring middagsbordet*, Eksistensen 2016, s.124

¹⁹ Line Marschner, *Kirkearkitektur som erkendelsesvej. En undersøgelse af moderne kirkebygningers autonomi belyst gennem arkitekterne Johannes og Inger Exners kirkebygninger*. Ph.D. afhandling, Aarhus Universitet 2018

²⁰ Stig Hjarvad, *Når medierne ændrer religionen: Kirkekritik og spiritualisme*, Center for Samtidsreligion, 2009

²¹ Arbejdsgruppen lavede et lille empirisk studie, idet den sendte et spørgeskema ud til ca. 25 præster i hele landet med flg. spørgsmål: 1) Hvilke hverdagsgudstjenester afholdes **fast** i kirkeåret? 2) Nedskriv liturgien for **tre hverdagsgudstjenester**. 3) Hvad er de væsentligste **forskelle** mellem højmissen og hverdagsgudstjenesten? 4) Angiv de **kirkelige grunde** til hverdagsgudstjenesterne (a. mission b. alternativ til højmesse c. at nå andre i menigheden end dem, der kommer til højmissen d. menighedens / menighedsrådets forventning e. samfundstendens f. andet)? 5) Det **teologiske sigte** med hverdagsgudstjenesten? 6) Savner du en **vejledning** til disse hverdagsgudstjenester? 7) Har **du selv lavet liturgien** til gudstjenesten? Overvejelserne i rapporten er til dels en opsummerende evaluering af præsternes indkomne svar.

²² Se fx *Helt enkelt*, T. Illum og S. Andresen, Haderslev Stift 2016

²³ Niels Nymann Eriksen, *Kristeligt Dagblad*, 1.2. 2019

²⁴ Holger Villadsen, *Folkekirkens gudstjenestereform 1992 - liturgiske artikler og foredrag*, Books on Demand, 2011, s. 43-60